

MAHİRƏ ABDULLA

ƏBƏDİYYƏT. AN

FƏLSƏFİ ESSELƏR

«APOSTOROFF»

BAKI – 2012

Redaktor
Nihalə

Naşir
Akif Dənzizadə

Mahirə Abdulla

A14 **ƏBƏDİYYƏT. AN.** Fəlsəfi esselər.
Bakı, «APOSTOROFF», 2012, 160 səh.

ISBN 9789952404494

Yazıçı Mahirə Abdullanın görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alim, pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin romanlarında humanizm fəlsəfəsi, milli şüur və həmrəylik problemi, erməni məsələsi mövzularını araşdıran "Əbədiyyət. An" kitabı 2008-ci ildə çap olunmuşdur.

Kitab ədəbi ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

İngilis və rus dillərində ilk dəfədir nəşr olunur.

Kitabın istifadəsi ilə bağlı bütün müstəsna hüquqlar müəllifə məxsusdur.

© **Mahirə Abdulla, 2012**

İKİ GÖZÜNDƏN
ÖZÜNDƏN ÖNCƏ BİR TANRI VAR –
V Ə T Ə N!

Ön söz əvəzi

*ƏBƏDİYYƏT – əvvəli, sonu olmayan əngin səma
sərhədsiz, sahilsiz ümman
ölçüsüz – biçisiz sonsuz azadlıq deyil.*

*Hamıya öz yerini, həddini bildirən qəddar nizam-
intizamdır.*

*Həddindən, sərhəddindən çıxmağa qoymayan müstə-
biddir.*

*Ömür – An. Əllərimizdən, ayaqlarımızdan çarmıxa
çəkildiyimiz dar ağacı – qopub ayrılı bilməyirsən.*

Heç kəs başqasının ömrünü yaşamır.

ÖMÜR – keçidsiz məkan, qapalı zindan.

*Onda ƏBƏDİYYƏT YADDAŞI var; budur Yaradanın
etibarlı ətəyindən qoparıb bizi dünyaya gətirən, həyat eşqi
verib yaşadan, ömrümüzü-günümüzü mənalandıran.*

*Ömür qığılıcı kimi parlayır. Bu, beynin bəsirət kana-
lının açılmasıdır.*

*Adam var – cavabsız suallar kimi. Dünyaya kor gəlib,
kor gedir.*

Yağsız çıraq tüstülənib alışıır.

*Əbədiyyətin yaddaşını bəşəriyyətlə bölüşüb qığılıcı-
dan işığa dönənlər böyük şəxsiyyətlər, dahilərdir. Onlar
təkcə öz ömür paylarını yaşamır, xalqa, millətə, torpağa qo-
vuşub nurlarını yaradılanla bölüşür, həm də özləri nur yü-
kü götürürlər.*

*Əbədi Yaddaş YENİ ENERJİLƏRİ QƏBUL EDƏRƏK
yenidən bölüşür, təzələyir.*

An – Əbədiyyətin içində.

Əbədiyyət Anda yaşayır.

Öz ömür payını, xalqın milli tarixini, yaddaşını şərəflə yaşadanlar Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, vətəndaş yazıçı, istedadlı alim-pedaqoq Mir Cəlal Paşayev kimi ölümsüz olurlar.

Mir Cəlal bəşəri qismət barədə mənim də onda «bir barmaq payım olaydı» – deyirdi. Elə yaşadı, ədəbiyyatımıza, elmimizə yaşam ölçülərinə sığmayan qiymətli əsərlər verdi.

Uca dağlar uzaqlaşanda daha əzəmətli görünürlər.

Deyirlər insan hər dəfə anılanda həyata yenidən doğulur. Qədirbilən xalqımız Mir Cəlalin anadan olmasının 100 illiyini dünya səviyyəsində qeyd etdi. Adətən yubilyarlar yubiley ilində daha çox xatırlanır, tədbirlər keçirilir, haqqında məqalələr, əsərlər yazılır; lakin yubileysiz belə hamının xeyirxah, təvazökar, namuslu insan kimi tanıdığı Mir Cəlal həmişə hörmət və məhəbbətlə anılan, zaman fəvqündə duran yazıçıdır. Oduna-istisinə yığışdığımız sönməyən ocaqdır.

2008-ci il sona çatır, yubiley coşqunluğu bir az səngiyir, lakin mən 2007-ci ildən yazmağa başladığım üç fəlsəfi esseni toparlaya bilmirəm. Özümü qınayıram, 1968-ci ildən mətbuatda çalışan, ixtisasca jurnalist olan, Mir Cəlal şəxsiyyətini, yaradıcılığını öz ata yurdu, eli-obası kimi sevən bir insan nədən bu yazıların əlində əsir qalıb? Bu, jurnalist səriştəsizliyidir, yoxsa şair hövsələsizliyi?

Bəlkə məsuliyyət və qorxu hissidir?

Bəli, qorxuram! Qorxuram ki, Mir Cəlal haqqında illərlə ürəyimdə yığılıb düynələnən, yer kürəsinin layları kimi kirəcləşən, əngin mavi səmanın yeddi qatı kimi ilmələnən ürək sözlərimi, hisslərimi, duyğularımı darayıb, ələyib, əlçim-əlçim ağappaq kağızlara köçürəndə soyuya, dolaşmaq düşə, tərəvətini itirə.

Gənlik illərində Sumqayıtda yaşayıb işləmişəm, ya-

zıçılarla, şairlərlə keçirilən görüşlərin, tədbirlərin, demək olar ki, əksərinin iştirakçısı, təşkilatçılarından biri olmuşam. 1978-ci ildə Mərkəzi şəhər kitabxanasında Mir Cəlala keçirilən görüşdə mən də çıxış etmişəm. Yadımdadır, o zaman Mir Cəlalın əsərlərinin sanki bizim yerlərdən yazıldığını demişdim. İndi də deyirəm, onun əsərləri Qarabağdan, Naxçıvandan, Zəngəzurdan, Bakıdan, Göyçədən, Gəncədən... yazılıb.

Dünyaya göz açdığı Ərdəbildən, doğulduğu Qubadlıdan, adı çəkiləndə dodaqlarımız pörşələnən, yaralı ürəyimiz Təbrizdən – bütöv Azərbaycandan yazılıb.

Vətən niskilinin sarı simini zilə çəkib, hər birimizin, hamımızın dərdindən, əbədiyyət yüklü, ülvi arzularından yazıb.

Mir Cəlal bir kəndin, bir bölgənin yazıçısı deyil, Azərbaycan xalqının, bütün türk dünyasının, güneyli-qüzeyli torpaqlarımızın təəssübünü çəkən övladıdır. Yatmayan vicdanımız, susmayan haqq dilimizdir.

Həkəri çayı Araza qovuşur. Xan Araz Azərbaycanın bel sütunu kimi o tay-bu tay, iki qolumuzu saxlayır. Onsuz da Allah yaratdığını gec-tez öz yerində məskun edir, nəhəng çayları məcrasına qaytarır. Torpaqlarımıza qayıdacağıq!!! O zaman da ürəklərimizdə o taydan bu taya məhəbbət, hürriyyət eşqi gətirən əbədi, işıqlı bir Mir Cəlal xatirəsi də olacaq.

Erməni əsarətində olan ata-baba yurdlarımın həsrəti ömrümü elə dolaşdırıb, yaşadığca kələfdən çıxıbilmirəm. Esseləri altı variantda işlədim, yazdıqlarımı cilalayıb ən tutarlı cümlələri seçdim, yarımbarı qısaltım, son esse mü-rəkkəbi qurumamış yazıya döndü. İlk nüsxə ilə son nüsxəni tutuşduranda aralarında elə fərq yarandı, sanki müxtəlif adamlar eyni mövzuda altı məqalə yazmışdılar.

Mən yazı-pozu işində çox hövsələsizəm. Balaca şeirdən tutmuş romana kimi bədahətən, yəni birnəfəsə yazıram, yalnız mətbəə düzəlişlərinə ehtiyac qalır, lakin üç esseni

toparlayıb hətta mətbuatda çap etdirə bilmədim, disk pozulur, göndərdiyim yazılar elektron poçtlara gedib çatmırdı. Anlaşılmazlıq torunda çırpınırdım. Axırda qızlarım dilə gəlirdi ki, ana, o yazılarda nə var, qurtara bilmirsən? Nə qədər işləmək olar? Sən nə böyük hövsələ sahibisən?

Bu sual dolaşılığa cavab oldu. Anladım ki, Mir Cəlal şəxsiyyətinin zəhmi, işıqlı, yaradıcı enerjisidir qələmimi əsir edib, cazibəsindən buraxmayan.

DEMƏ YERİN PEYKLƏRİ KİMİ MƏNİ ARZULARIMIN BAŞINA DOLANDIRIRMIŞ.

Yazmaq yalnız bəhanə idi. Mir Cəlal yaradıcılığından qəlbimizə, millətin dərdinə sonu görünməyən sonluqlar uzanır, ictimailəşərək milli-mənəvi dəyərlərimizə çevrilir.

Onun axarına düşüb qaratoyuq ləpirləri, əlik izləri ilə sinəmə möhürlənmiş kəklikotu, qantəpər qoxulu ata yurdu-ma, nəslimə, kökümə-köməcimə qayıtmışdım.

Zəngəzurun sal qayaya dönmüş sıldırım cığırlarından, kipriklərini qaldırıb xəcalətli üzümə baxmayan qarlı-dumanlı yaylaqlarından, sisi-çəni gözlərimin yaşı kimi yanaqlarımda buzlayan incik Ziyarət dağından ayrılı, qopa bilmirdim.

An – Qəflət. Qu nəğməsi.

Pərqu lələklər havada uçuşur – başımızın altında yastıq olmayacaq.

Dürüst, yığcam olan – Məntiq.

Yaradıcılıq – dar ağacının ilgəkləri. Çırpındıqca daralır.

Nöqtə. Andan Əbədiyyətə yeganə keçid. Bu dünyada nə var yaşamağa!

Ölməzlik – öləndən sonra zamanın imtahanı, xalqın qiyməti.

Budur, ilyarıma yazılan üç fəlsəfi essenin dürüst tarixçəsi!

MİR CƏLALIN
«BİR GƏNCİN MANİFESTİ» ROMANINDA
HUMANİZM FƏLSƏFƏSİ

Yazıçı ölməzliyinin sirri nədədir? Hərə bir ehtimala söykənir, lakin bütün zaman dövrlərində reallıq ön plana çəkilir.

Əslində, reallıq adlanan görüntülərin alt qatlarına nüfuz edilsə, onun da görüldüyü kimi real olmadığı anlaşılır.

Reallığın üst görüntüsü olan Görünüş – Qavrayışdan keçərək şüurun alt qatlarında öz inikasını tapır, təzədən üst qata – qarşılıqlı inikas çevrəsinə qaytarılır, gözdən beyinə, dilə, əməli fəaliyyətə, anlayışdan özünüifadəyə yönəldilir. Bölüşmə zamanı fərdlər deyil, ehtiva olunmuş reallıqlar toqquşur, həqiqət anlayışları mübadiləsi baş verir, bədii obrazlarla, təsvirlərlə praktika və sınaq önəmlərinin zaman dövrlərində, məkan formatlarında qəliblənilir. Bundan sonra forma dəyişsə də, məzmun tamlığı qalır.

Qorunan məzmun əsl Gerçəklikdir.

Reallığa orijinal münasibətlərdə təzahür edərək heç vaxt dəyişməyən, zənginləşən, dünyəvi, kosmik biliklərlə şirələnən əsərlər Qobustan qoruqlarıdır.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alim, pedaqoq Mir Cəlalin altı romanı var, onları eyni zamanda tarixi, psixoloji, məişət bölgülərinə salmaq olar; onsuz da bütün pillələrdə layiqli yerlərini tutmuşlar. Bölgülər yenə nisbi olacaqdır, çünki Həqiqət yaranış kimi bənzərsiz, kamil və dolğundur, söz ustasının bədii yaradıcılığının, pedaqoji fəaliyyətinin bünövrəsində bütün müsbət insani keyfiyyətləri özündə birləşdirən humanizm fəlsəfəsi, həyat reallıqları durur.

Bu əsərləri hələ məktəb illərində dəfələrlə oxumuşam, xüsusən, «Bir gəncin manifesti» romanındakı Bahar surəti qayğısız uşaqlıq illərimin sevimli obrazlarından biri idi. Kənd uşağının sağlam psixologiyası, yaşam tərzini, ehtiyacın, siyasətin kölgə sala bilmədiyi saf üreyi, duyğuları hamımıza çox tanış, doğma idi.

Məhz belə ali hisslər, arzular şüurlu varlıq olan insana yaranışdan xas olduğu üçün şifahi xalq yaradıcılığının, daha sonra yazılı ədəbiyyatın da mayasını təşkil etmiş, lakin real həyatda müxtəlif ölçülərdə fərqli yanaşma tərzləri ilə təhlil edilmişdir. İnsan cəmiyyətləri inkişaf edib təşəkkül tapdıqca humanizm ideyaları bütün ictimai fikri sarmış, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı təbəqələrin, siniflərin və cəmiyyətlərin marağını müdafiə edən fəlsəfi konsepsiyalar kimi formalaşmışdır.

Humanizm fəlsəfəsi İntibah dövründə ictimai fikrin əsas mövzusu olmuş, reformasiya dövründə öz inkişafının yüksək zirvəsinə çatmışdır. İtaliyada C. Bokkaçço, F. Petrarka, Rafael, Mirandola, Mikelandelo, İngiltərədə Şekspir, F. Bekon, Fransada M. Monten, F. Rable, İspaniyada M. Servantes və başqa dahi şəxsiyyətlər insanın hərtərəfli inkişafı ideyasını bir konsepsiya kimi zənginləşdirmiş, Kant fəlsəfə məktəbi onu daha kamilləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, humanizm fəlsəfəsinin təşəkkülü daim Avropa dövlətlərinə şamil olunur. Lakin bir həqiqəti danmaq olmaz ki, onun kökləri məhz qədim Şərqlə, eləcə də türk tarixi, mədəniyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycanda humanizm – insan fəlsəfəsi şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanmış, Nizami, Füzuli, Nəsimi, H. Cavid, M. Hadi, Y.V. Çəmənəziminli, Ə. Hüseyinzadə və başqa dahilərin yaradıcılıqlarının bünövrəsində durmuşdur.

Sovet dövründə materialist dialektikaya arxalanan, özündən əvvəlki bütün tezləri rədd edən marksizm-leninizm, yaxud proletar humanizmi şəxsiyyətin «atrofiyası» üçün bütün elementləri özündə birləşdirərək insanı cılızlaşdırır, mənəvi dünyasından, qudsal həyatdan tamamilə ayırırdı. Şəxsi mülkiyyətin ləğv olunub ellikcə kollektiv mülkiyyətə keçilməsi sosial vəziyyətə, iqtisadi duruma

aid olsa da, insanın mənlilik şüurunun sarsıldılmasına yönəldilərək öz real nəticələrini verdi. Hakim partiyanın ideologiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilən sosializm humanizmi sovet həyatının bütün sahələrinə sirayət edir, fəlsəfi konsepsiyadan insanları əzən, milli mentalitetini sarsıdan ideologiyaya çevrilərək yeni sosialist quruculuğuna xidmət edirdi. Antihumanist sosializmə qarşı çıxanlar xalq düşməni damğası ilə məhv edilirdilər. Əslində, sosializm humanizmi həyatın harmoniyasına qarşı çıxaraq insanları kamil şəxsiyyət kimi formalaşdıran mühitdən qopartmağa, bununla onları tamamilə manqurtlaşdırmağa, Vətən, millət hissələrini öldürməyə xidmət edirdi.

ALLAH – Yaradan əbədidir, kamildir, qüdrətlidir, yaratdıqları Onun ÖZÜNÜFADƏSİDİR; bu da yaradılana ölməzlik iddiası verir.

Materiyanın formaları Ətraf aləmdir, Yer kürəsidir, Qalaktikadır. Doğulduğumuz ev, qızındığımız ocaq, sığındığımız yurddur. Mir Cəlalın həyat və yaradıcılığı sovet dövrünə təsadüf etsə də, onun sinfi eqoizmdən uzaq əsərləri məhəbbət, sədaqət, şəfqət, ailə, yurd sevgisi kimi ömrümüzü-günümüzü mənalandıran, yaşamlı edən gözəl ideallar üzərində qurulmuşdur. Yazıçı Baharı o qədər incə, təsirli cizgilərlə vermişdir ki, Mərdan və digər obrazlar kölgədə qalır. Hər addımda rastlaşdığı rəzalətlər uşağın daxili aləminə kölgə sala bilmir, əksinə, işıqlı qəlbini cilalayır, qarışıq və qaralıq dünyada paklığı, saflığı ilə qabarıq nəzərə çarpır. Bu baxımdan Bahar Azərbaycan ədəbiyyatında ən təsirli, maraqlı uşaq obrazlarından biridir.

Romanda bəşər övladlarına, xüsusən, günahsız insanlara, uşaqlara, qadınlara, qocalara humanist münasibət bərqərarır. Bahar hər bir azərbaycanlı uşağın qəlbindədir, onu «taniyanda» uşaq idim, yaşa doldum, mənimlə kənddən şəhərə köçdü, kömək-siz quş kimi çırpınan kövrək qəlbini çırıntıları böyük şəhərin dar küçələrində daim məni təqib etdi.

Bahar dərdiylə, əzablarıylə mənimlə böyüdü, mən isə Ba-

harla daim uşaq qaldım. Ana oldum, amansız insanların danlaq, kötək yeri olmuş anasız körpənin qapılarda, küçələrdə söyülən, döyülən, aclıqdan qurumuş sısqa vücudunun gərginliyi, bitib-tükənməyən əzabları ruhumu incitdi.

Dövr dəyişirdi, Mir Cəlalın yaradıcılığı hər şeyi ələyən, öz boyunda, biçimində göstərən tarix pillələrində yüksəldikcə yeni-yeni mənalara kəsb edir, zamanın nəfəsi dəydikcə təzələnir, zənginləşirdi. Bu ölməzliyin sirri böyük Allaha öz varlığımızla, anlaşımlarımızla dərk etməyimizdədir.

Hər birimiz üçün həqiqət formalarıyla ayrılan maddiliklərdir.

Biz bu Tamın ayrılmaz hissələri kimi şüur prosesində formaları hissələrə bölərək mənimsəyir, öz enerjimizi, bilik və təcrübəmizi də ona veririk.

Forma itəndə məzmun başqa qəlibə girib, bizim üçün yadlaşsa da, əslində öz tutumunda dəyişməz qalır.

DƏYİŞMƏZ QALAN – ƏBƏDİ YADDAŞDIR.

Mir Cəlal böyüklüyünün sirri bundadır ki, həyata kobud şəkildə müdaxilə etmir.

Müdaxilə dişinlə sal qayadan daş qopartmağa bənzəyir, əvvəl-axır dişin qırılacaq.

Bədii yaradıcılıq dəhşətli prosesdir, hər an səninlə vuruşmağa, məhv etməyə hazır olan şirə bənzəyir, məğlub olsan, öz vərəğindən kənara çıxma bilməyəcəksən, qalib gəlsən, geniş ədəbi meydan, vuruş, risk, həvəs, yaradıcılıq ehtirası olmayacaq.

Sonuncu yol qalır, gərək ikiləşməyəsən, qucaqlayasan onu, varlığına, ruhuna hopasan. Birdə iki olasan.

Həm Özün, həm Həyatın özü olasan.

Bəzi «ultramüasir» yazarlar gündəmdə qalmaq üçün özlərini inqilabçı, hətta islahatçı kimi qələmə verərək keçmişə təhrif, hətta inkar edirlər. Bununla belə «inqilabi» keçmişimiz istəsək, istəməsək də yaşanmış, bir əsrlik ağrı-acıları, dərdləri, ibrət dərsləri ilə millətin yaddaşında qalmışdır. Tarixin axınına saxlamaq – uşaq-

lıqdan qocalığa adlamaq, ahıllıqdan körpəliyə qayıtmaq kimi mümkünəzür. **Axı həyat – digər həyat sönən yerdən başlamır, yüzlərlə, minlərlə ömür eyni adlamlarda, müxtəlif rənglərdə davam edir.** 1990-cı il dönəmlərində yenə başqa formatlarda yaşandı, torpaqlarımızı apardı, uşaqları isti ana qucağından, sevgiləri bir-birlərinin ağışundan ayırdı. Evləri viran etdi, yurdları kor qoydu.

Zamanın axarını döndərmək istəyi insanın özünün də dəyişməsiylə nəticələnir, bu yenilik, islahat axtarışları ağrsız və itkisiz ötüşmür. Romanda XX əsrdə böyük dəyişikliklər ərəfəsində Azərbaycanın mürəkkəb ictimai-siyasi mühiti təsvir olunur. Tarixə nəzər salsaq, bütün inqilablar mövcud cəmiyyətlərə, ictimai-siyasi quruluşlara etirazdır, köhnələrin yerinə öz baxışlarını, maraqlarını, iradələrini bərqərar etmək istəyidir.

İSTƏKDƏN CƏHDƏ KEÇMƏK ZORAKILIQ DOĞURUR.

Mir Cəlalin «Bir gəncin manifesti» romanı süjet xətti, surətləri ilə həmişə yenidir, çünki bütün zaman keçidlərində təkrar olunan, acı dərslərini verən, dəyişməz həyat reallığıdır.

Bahar obrazından söz açılanda dünya ədəbiyyatından tanış olduğum, müxtəlif inqilablarla bağlı olan bir neçə uşaq obrazı yadıma düşür. Dahi fransız yazıçısı Viktor Hüqonun məşhur «Səfillər» romanındaki Qavroşu hamıya sevdiren onun küçə həyatının kölgə sala bilmədiyi saf qəlbidir. Yazıçı 1832-ci il fransız inqilabının romantik, amansız, xaoslu mahiyyətini bu obrazda ümumiləşdirmişdir. Heç bir hiylə, fənd bilməyən məzlum Bahardan fərqli olaraq ehtiyac, soyuq, aclıq kimsəsiz Qavroşu sındırmır. Qavroş yumor hissiylə, zarafatla ən çıxılmaz vəziyyətlərdən çıxış yolu tapır, hətta çətinliyə düşən başqa insanlara da kömək edir.

İnqilab evsiz, ailəsiz, lakin bir an belə nikbinliyini itirməyən səfil «şahzadə» üçün növbəti macərədir, eyni zamanda azadlıq şüurlarıyla mövcud quruluşa üsyan edərək küçələrdə barrikada qurub ölümə meydan oxuyan inqilabçıların coşqun ruhudur. Qav-

roş mahnı oxuya-oxuya çovuyan güllələrlə gizlənpaç oynayır, ömrü də inqilablar kimi sürəkli və qısa olur.

İnqilablar, müharibələr böyüklərin peşəsidir, Qavroşun zəni kimi oyun-əyləncə, romantika deyil, qayğısız uşaqlığını itirənlərin faciələridir. Müxtəlif millətlərə mənsub olan Qavroşun və Baharın həyatlarının eyni faciəli sonluğu buna bariz sübutdur.

Bir mühüm məsələni unutmaq lazım deyil ki, hakim sovet ideologiyası daim uşaqları öz qaranlıq, çirkin məqsədləri üçün istifadə etmişdir. Sovetlər İttifaqında ölkənin bir nömrəli pioneri, kommunist vətənpərvərliyinin, partiya sədaqətin mücəssəməsi Pavlik Morozovu tanımayan yox idi. Onun barəsində əsərlər, məqalələr yazılırdı, adı uşaq müəssisələrinə verilirdi, qəzet-jurnal səhifələrindən, radio efirindən, televiziya ekranından düşmürdü. Hətta haqqında film çəkilməmişdi. Sovet adamlarına Pavlik belə təqdim olunmuşdu, Sverdlovsk vilayətinin Gerasimovka kəndində ilk pioner dəstəsini yaradan Pavlik kolxoz quruculuğunda kommunistlərə fəal kömək edir. Qolçomaqların taxıl tədarükünü pozmaq niyyətlərindən təsadüfən xəbər tutan rəşadətli, prinsipial pioner onların planı barədə dövlət orqanlarına xəbər verir, hətta inqilab düşmənlərinin sırasında olan qolçomaq atasını ifşa edir. Satqınlığına görə qolçomaqlar (doğma babası, nənəsi və dayısı) onu və kiçik qardaşını meşədə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirirlər. Günahsız uşaqlara qarşı ağılasığmaz vəhşilik bütün Sovet İttifaqını sarsıdır, əfsanəyə çevrilən Pavlik Morozov böyüməkdə olan gənc nəsillər üçün kommunizm uğrunda sonadək mübarizə aparan, canından, ailəsindən keçən, sinfi düşmənlərə qarşı barışmaz və amansız olan parlaq ideala çevrilir.

Həmin dövrdə gənc nəsli ailə, dost, yoldaşlıq borcları kimi yüksək əxlaq normalarından uzaqlaşdırıb tamamilə partiya maraqlarının qulu etmək, doğmalarından, yaxınlarından ayırmaq, yeri gəlsə, üzlərinə durmağa, ifşa etməyə, hətta ölüm qərarına qol çəkməyə məcbur etmək Stalin siyasətinin əsas tərkib hissəsi idi. «Xalq

düşmənlərinin» ifşası cəmiyyətin milli-mənəvi-dəyərləri, humanizm prinsipləri kimi dayaqlarının sarsıtılmasına yönəldilərək kütləvi psixoza çevrilir, milyonlarla insanın həyatına son qoymuş repressiyalara haqq qazandırır. İş o yerə çatmışdı, 1935-36-cı illərdə Siyasi Büro bir neçə dəfə Moskvada Qızıl Meydanda Pavlik Morozova abidə qoyulması barədə məsələ qaldırmışdı. Bir çox görkəmli sovet ziyalıları bu saxta, zərərli siyasətin aparıcı qüvvələrinə çevrilmişdilər. Proletar yazıçısı Maksim Qorki yazırdı: «Onun xatirəsi itməməlidir, – bu kiçik qəhrəman abidə qoyulmağa layıqdır, mən inanıram ki, bu abidə qoyulacaqdır».

Bu ideoloji çirkab, siyasi təxribatlar Mir Cəlal kimi vicdanlı söz ustalarının ruhunu qaralda bilmədi, onun ən gözəl əsərləri məhz Stalin repressiyasının tüğyan etdiyi illərdə qələmə alınmışdır. Humanizm – insanın bir şəxsiyyət kimi rifahı üçün azadlıq, xoşbəxtlik amalı, bacarıq və qabiliyyətlərini əməli fəaliyyətdə sınaq, nümayiş etdirmək haqqını tanıyan dünyagörüşüdür. Danmaq olmaz ki, «Bir gəncin manifesti» romanı, əgər adını nəzərə alsaq, həyatda xoşbəxtliyə heç bir ümidi qalmayan, siyasi yetkinlikdən deyil, əlacsızlıqdan inqilabi prosesə qatılan azərbaycanlı gənc Mərdana həsr olunmuşdur.

Əsər həm də ağır yaşayışdan cana doydığına görə alışdığı həyat tərzindən ayrılıb başqa məcraya düşən kütlə psixologiyasının açılması baxımından maraqlıdır.

Azərbaycanda valideynin üzünə ağ olmaq Allaha ağ olmağa bərabər tutulur. Pavlik Morozovun inqilabi ayıqlığı nə üçün bu qədər şişirdilirdi? Əslində, bu məsələnin insanlığa zidd daha dəhşətli mahiyyəti partiya siyasəti səviyyəsində gənclərin antihumanizm ruhunda tərbiyəsi, kollektivləşmə hərəkatına cəlb olunmaları, gələcəkdə sadıq, intizamlı, siyasi cəhətdən yetkin qüvvələrə, icraçılara çevrilmələri idi. Bütün SSRİ xalqları qəhrəman pionerin şəərəfli ölümünün 50 illiyini təntənə ilə qeyd edəndə Kaliforniya Universitetinin professoru, mühacir yazıçı Yuri Drujnikov Stalin siya-

sətini ifşa edən «001 nömrəli donosçu, yaxud Pavlik Morozovun yüksəlişi» adlı kitabı ilə bu qaranlığa, şübhələrə işıq saldı, daha doğrusu, böyük siyasi qalmaqal yaradaraq çoxlarının bildiklərini, yaxud təxmin edib, qorxudan susub demədiklərini açıqladı.

Siyasət iqtisadiyyatın astar üzüdür.

Zəhmətkeş xalqın əsas məqsədi qabarlı əlləriylə ərşəyə gələn həyat nemətlərini onu yaradana, yəni özünə qaytarmaq idi. Bunu haqq-ədalət də tələb edirdi. Təbii ki, Azərbaycanda olduğu kimi, inqilaba cəlb olunan bütün keçmiş sovet respublikalarında əmək adamları hər işartıda ümid çıraqlarının şölələncəyini zənn edərək yeni həyat uğrunda dibsiz uçurumlara atılırdılar. Ümidləri əvvəlki quruluşdan üzülən bu insanlar normal yaşayış haqqı, maddi həyat nemətləri uğrunda mübarizəyə qalxmışdılar. Onlar əsrlərlə arzusunda olduqları xüsusi milkiyyətin ləğvinə getdiklərini bilsəydilər, bu yolu qətiyyənlə tutmazdılar. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən minlərlə insan aldandıqlarını başa düşəndə narazılıqlar yarandı. Yalnız bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 1928-1932-ci illərdə bütün ölkədə 12 milyon kəndli kollektivləşmədən qaçaraq kənddən şəhərə köçmüşdü. Yerlərdə böyük həyəcan hökm sürürdü, iğtişaşlar baş verirdi. Dövlət bunların qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməli idi. Yalançı qəhrəmanın və onun kiçik qardaşının antiinqilabi terror aktı kimi qiymətləndirilən dəhşətli ölümü kollektivləşməni qəbul etməyən Ural-Sibir əhalisini qorxutmaq üçün dövlət tərəfindən göndərilmiş xüsusi agentlər tərəfindən tam soyuqqanlıqla icra olunmuş gizli tapşırıq idi. Həmin qanlı qətlə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirən (heç bir iz qoymamaq üçün atdan düşülmədən tufəng süngüsü ilə uşaqların bədənləri deşik-deşik olunmuşdu) cəlladlar partiya və dövlət tərəfindən yüksək etimada və mükafatlara layiq görülmüşdülər.

Bundan sonra ölkədə böyük təşviş yarandı, insanlar özləri, ailələri üçün qorxmağa başladılar. «Pavlik Morozovu qətlə yetirənlərə ölüm» adlı illərlə davam edən sürəkli kampaniya yüz minlərlə

günahsız insanın məhvi üçün əsas oldu. Aldanış həqiqətən böyük idi, bu dəhşətli fakt o qədər şişirdilmişdi, hətta «demokratik» yenedənqurma dövründə Stalin repressiyaları ilə bağlı faktlar aşkarlananda belə partiya liderləri antihumanist sosializmin iç üzünü açıb, ifşa edən Pavlik Morozov məsələsini qabartmamaq üçün ciddi tədbirlər görmüşdülər.

Gecə gündüzü əvəzlədiyi kimi, tarix də əvvəl-axır ədaləti bərpa edir.

Yazıçı Yuri Drujnikov öz kitabında bəşəri ideallara zidd, cinayətkar Stalin siyasətini ifşa edərək bütün dünyaya göstərdi ki, Serafimovka kəndində pioner təşkilatı, ümumiyyətlə, olmayıb. Pavlikin adı Paşka imiş, əvvəllər qırmızı partizan olmuş atası qolçomoq deyil, kənd sovetinin sədri imiş, Pavliki çuğulçuluğa məcbur edən ərinə başqa qadına qışqanan anası imiş.

Tarix boyu bərabərlik, azadlıq, ləyaqət kimi yüksək prinsiplər cəmiyyətdə insanlar arasındakı münasibətləri nizamlayan normalar kimi götürülmüşdür, lakin Kommunist partiyası 1920-70-ci illərdə uşaq ədəbiyyatına birmənalı şəkildə partiya siyasətinin ayrılmaz, vacib hissəsi kimi baxaraq onu yeni insan tərbiyəsi kimi qələmə verirdi.

Partiya liderləri L. Trotski və N. Krupskaya səfeh uşaq qəhrəmanlarının amansız sovet reallığına sığmayan, gənc nəsli dövlətin məqsəd və vəzifələrindən yayındıran ağılsızmaca macəralarını **abstrakt humanizm** kimi ifşa edən məqalələr yazmış, belə obrazlar yaradan yazıçıları ciddi tənqid etmişdilər. İttihamların ardınca təqib və cəzalar gəlirdi, ona görə də K. Çukovski, C. Marşak və başqa uşaq yazıçıları ehtiyatlı oldular, D. Xarms, Y. Oleşa kimi yazarlar qadağalara məhəl qoymayaraq partiya qəlibinə sığmayan cəsarətli, real əsərlər yaratdılar. Sovet senzura sistemi bu «özbaşınalığa» laqeyd qala bilməzdi, ideoloji cəhətdən «zərərlili» əsərlər dərhal qadağan olundular.

1940-cı ildə Arkadi Qaydarın «Timur və onun komandası»

povesti çapdan çıxdı. Əsərdə Qızıl orduda vuruşan əsgər ailələrinə, tənha qocalara təmənnəsiz köməklik göstərən, abadlıq işləri görən nümunəvi pioner Timur və onun əmrlərini icra edən balaca köməkçilərindən ibarət komandasından danışılırdı. «1 nömrəli pioner» epidemiyası təzəcə səngiyirdi ki, Timur azarı tüğyan etdi. Bu, adi uşaq dostluğu, oyunları deyildi, intizamlı, sovet ruhuna uyğun fəaliyyət göstərən komanda sosialist qayda-qanunlarına, yaşayış tərzinə tabe olmayan uşaqları cəzalandırır, hətta həbs edirdi.

Timur və onun dəstəsinin humanist şüarları, zorakı sovet reallığını əks etdirən sərhədsiz «xeyirxahlığı» bütün ölkəyə sirayət etdi. Bu, kommunist uşaq tərbiyə sisteminin ikinci mərhələsi idi, yəni bolşevik inqilabının bərqərar olmasında canla-başla iştirak edən gənc nəsil artıq sovet quruculuğunun fəal iştirakçısına çevirmişdi. Ölkədə «timurçu» komandalar yaradılmağa başlandı.

Yaradıcı insanı yaşadığı dövrdən, zamandan ayırmaq – onu həqiqətdən ayırmaqdır.

«Pavlik Morozov», «Timur və onun komandası» kimi partiya ideologiyasına xidmət edən əsərlər Mir Cəlalın həyat və yaradıcılığı dövründə uşaqlar tərəfindən ən çox oxunan və nümunə göstərilən əsərlər olsa da, saxta kommunist humanizmi ədibin ruhuna yad idi. Sosializm realizminə, sovet uşaq ədəbiyyatına dərinədən bələd olan yazıcının bədii yaradıcılığı və pedaqoji fəaliyyəti sovet təbliğat maşınının çarxına düşməmiş, M.Ə.Sabir, Ə. Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Sona, Qumru, Qədir kimi onlarla canlı, maraqlı surətlərlə bu zülmətdən işıq kimi sıyrılıb çıxmışdır. «Bir gəncin manifesti» romanı sovet istibdadının tüğyan etdiyi dövrdə qələmə alınsa da, bolşevik quruluşunun qələbəsindən əvvəlki dövrü əhatə etdiyi üçün həmin qaranlıqlar Bahar obrazının kövrək, pak qəlbinə kölgə sala bilməmişdir. Azərbaycanda doğulmuş, yalnız ata, ana, cəmiyyət qayğısına ehtiyacı olan zəif, incə ruhlu bir uşağın məhz İNQILAB ƏRƏFƏSİNDƏ, «XİLASKAR» BOLŞEVİZMİN QƏLƏBƏSİNİ GÖRMƏDƏN ÖLMƏSİ Pavlik Morozov yalanlarının, Timur və

onun nəzarətçi komandasının ürəkvuran fəallığının məntiqi inkarı idi.

Romanın adları çəkilən əsərlərlə, demək olar ki, bir dövrdə, 1940-cı ildə tamamlanmasını nəzərə alsaq, Bahar obrazı təbiiliyi, paklığı ilə bir daha gözlərimizdə ucalır. Vətənpərvər yazıcının bütün həyat və fəaliyyətinin, bədii-elmi yaradıcılığının mənasına, məğzinə çevrilmiş yurd, torpaq, millət təəssübkeşliyi, nəhayət ata-ana, ağsaqqal izzəti, övlad məhəbbəti, bacı-qardaş sayğısı, dost, qohum, qonşu hörməti, namus, qeyrət kimi ali hissləri heç bir partiya şüarı, siyasi kampaniya üstələyə bilməmişdi.

Zorakılıq olan yer insaf və şəfqətin, məhəbbət və sədaqətin üzünə qapalıdır. Bahar bu sorumsuz seçimin qarşısında qolubağlı qalıb. O, gunahsız qurbanlıqdır, qurbanın nəsibi isə labüd fəlakət və ölümdür.

Zahir dəyişib, batin əvvəlki kimidir.

Kövrək Baharlar coşub-daşan inqilab ehtiraslarının, öz bətnlərində çürüyən, qısqıran, qabığıni çatladıb, daşmağa məcbur olan siyasi mahiyyətlərin müqavimətini qırıb, yeni mərhələyə adlamaq iqtidarında deyillər. Belələrinə nicat yoxdur, nəsibləri ayaq altında qalıb parçalanmaqdır.

Azadlıq nisbidir, Özünənəzarətin yüksək pilləsidir.

Romanın zəngin süjet xətti Azərbaycanda bolşevik inqilabına keçid dövrü üstündə qurulmuşdur. Yazıçı göstərir ki, bu zaman mizan-tərəzi itir. Bəbir bəy kimiləri üçün hürriyyət onun özüdür, kimi deyirsən yıxmaq, kimi deyirsən tikmək ixtiyarı və iqtidarındır.

Bu ilki bahar heç zaman «görünməmiş bahar idi», ayrı bir həyatdan, ayrı bir səfa, ayrı bir dünyadan xəbər verən, milyonların ürəyinin arzularını duyan, oxşayan, oyadan, çiçəklədən bir bahar olmalıydı. «Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır, bir an da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Cida boyu qalxan günəş cənuba axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkilli, əlvən buludlar arxasında gah çıraq kimi yanır, gah köz kimi sönür, gah kəhraba kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı».

Göründüyü kimi, əsərin elə proloqunda bahar günəşinin dörd orijinal bənzətməsi verilmişdir. Belə gözəl təbiət təsvirləri obrazlarla, hadisələrlə ilmələnerək daim dəyişən psixoloji hallar, əhvallar kimi məzmunu ədəbi qəlibdən çıxarıb zənginləşdirir.

Zaman çevrəsinin eyni nöqtələrinin bənzərsizliyi, cazibəsi məhz belə parıltılardan və arzulardan ibarətdir.

Həmin məqamlarda həyəcanlanıb «Ay dünya» deyə qışqırmaq istəyirsən. Romanın bütün əhvalı, qayəsi günəşin şüaları bir şəh damlasına sığdığı kimi bu proloqda cəmlənmişdir. Ədalət tələb edir ki, təbiətin nemətlərində payı olan – onu seven və yarıdan olsun. Əfsuslar olsun, hələ o an gəlməmişdi, bunun üçün neçə-neçə yollar keçilməliydi, faciələr yaşanmalıydı. Təsadüfi deyildir ki, birinci fəsil «Təhqir» adlanır – insan ruhunu xırpalayan, əzən, mənən, cismən məhv edən təhqir. Kasıb uşağı küçədə bitən ehsanlıq tut ağacına görə danlanır, təhqir olunur, döyülür, alçaldılır, yalnız bir səbəbə görə, insan yaşadığı cəmiyyətdə güclü olmalıdır.

Mühit həmişə canlıları özünə tabe edib, tərkib hissəsinə çevirməyə can atır, tabe olmayanlar kənara atılır. Siyasət böyüklərin oyunudur, onun Bahara aidiyyəti yoxdur, lakin bu hadisələrin çoxunda iştirak etməsə də, hadisələr onu qışnayıır, əzir, ana qucağından qapılara salır. Uşaq olsa da, haqsızlığı dərk edir, ona etiraz etmək istəyir. Düşünür ki, heç kimin olmayan ehsanlıq tut ağacının meyvəsindən yeyib ac qarnını doydurmağa ixtiyarı çatır. Haqqını istədi, nə oldu, söyüldü, döyüldü, hətta paltarsız qaldı. Anası Sona oğluna baxıb duruxur: «Bunun təqsiri nədir. Bu da uşaqdır, bu da insandır, ehsanlıq tut əslən bunun üçün, yetimlər, aclar üçün əkilib, hacı oğlunda, heç olmasa, darı boyda da insaf gərək ola ya yox? Bu zülmü kim götürər...»

Günah döyüləndə, yıxılanda olar. Bahar bir daha anladı ki, inadında dura bilməz, uşaq ağıllı ilə bu acı həqiqəti dərk etdi ki, təqsiri yalnız kasıblıqdır. Qardaşı Mərdan da günahı Ağaməciddə gör-

mədi. Dedi ki, günahları kasıblıqdır. «Canın çıxsın kasıb olma! Yıxıl öl kasıb olma!»

Göyün altında, yerin üstündə Allahın həqiqəti Ədalətdir. Ehsanlıq tutun meyvələri yetimə halaldır, lakin insan cəmiyyətinin qanunlarını güclülər yazır, həqiqət onların tərəfindədir, hacı oğlu Ağaməcid uşaq olsa da, çoxdan əzbərləyib bunu. Bilir ki, mərhumiyyət Bahara haqq qazandırmır, ona halal olanları güclülər alar, hətta son libasını da əynindən çıxarıb lüt qoyarlar.

Keşməkeşli dövrün ağrı-acıları kənddə də, şəhərdə də eynidir. Yazığın təbirincə kənddə «hər qayadan qopan daş kəndlinin başına dəyir». Bakıda da «bəy-xan ağalığıdır, təfavütü nədir?»

Elə ilk fəsillərdən görünür ki, zorakılıq qurbanları cəmiyyətin ən çox zəif, zərif təbəqələri uşaqlar və qadınlar olur. Ehtiraslar qızısan, maraqlar toqquşan vaxtda qabarlı əlləri ilə halal çörəyini daşdan çıxaran rəncbər, rəngi neftdən-mazutdan seçilməyən, ağır işlərdən belini düzəldə bilməyən fəhlə eyni aqibəti yaşayır, eyni əziyyəti görür. Tale birliyi məzlumların səbr kasasını doldurub bir axara yönəldir. Əks tərəf bu axının qarşısını almaq iqtidarında olmadığından zülmü artırır, fiziki təzyiqli gücləndirir. Ölkədə bütün mənəvi dəyərlər itdiyindən hər iki tərəf çaşqınlıq içində ictimai dayanıqlığını saxlamaq istəyir.

Yazığın yaradıcılığı qəlbindən, ruhundan süzülüb gələn canlı həyatdır. Bu əsərdə Mir Cəlal yaradıcılığına xas olan güclü dinamika təbiət təsvirlərində daha aydın nəzərə çarpır. İlin gülzar fəsli baharın gözəllikləri Bahar adlı uşağın acı taleyi ilə tez-tez qarşılaşdırılaraq məzmunu canlandırır, zənginləşdirir. Qış köçünü təzə sürüb gedib. Bahar yaşıl, məxmər otlarla döşənmüş çəmənlikdə quzu otarır. Aclığın dadını bildiyi üçün çalışır ki, quzular doyunca yesinlər. Öz qayğısız aləmindədir, tutduğu ana kəkliyi sinəsinə basıb, hədsiz sevincdən özünü itirib. Kəkliyin «badam kimi iri, qəşəng, sanki sürməli gözlərinə» baxıb xəyal eləyir ki, anası quşu görməyə gələcək. Kəkliyinə qəfəs aldıracaq. Kəklik cücə çıxardacaq. Çöldən sünbül gətirib onu yemləyəcək.

Taleyi qara gətirənin bəxt quşu qucağında qalmaz. Kəkliyi-

ni əlindən uçurdan peşiman Baharın bu ağır kədərini yazıçı belə təsvir edir: «Bayaqkı aydın, təzə və xoş xəyallarının yerini həmişəki ağır, o qaranlıq, həsrətli yetimlik pərdəsi» tutur. Baharı quzu kimi caynağına keçirib sürüyən Yassar onu Mərdanın yerini öyrənməyə aparır. Məzlum uşaq qorxusundan qışqırır, kömək diləyir, lakin hamı lal-kar olub yanından ötür, ona yardım etmir. Ötənlər Yassara lənət oxusalar da, özlərini qamçının altına salmaq istəməzlər, onlar istəsələr də kömək edə bilməzlər, bilirlər Bahara qatılıb mal-qara kimi yüzbaşının hüzuruna sürüləcəklər.

Dağdan azğın sellər gələndə tez axarını tapır, ağına-bozuna baxmadan hər şeyi süpürləyib aparır. Romanın ikinci yönü bolşevik xəttidir. Bolşevizm azar kimi camaata yoluxub. Onun da tərəfdarları qruplaşmağa başlayırlar. Azərbaycan poliqona dönmüşdür. Millətin siyasiləşməsi ağır gedir. Kənddə güzəran o qədər pisdir, bir parça çörəyin həsrətində olanları hər axına döndərmək mümkündür. Fəqir-füqaranın səbr kasası daşsa da, birlik yoxdur, bunu ağalar da anlayır. Hətta İlyas bəy kimi zalım adam ehtiyatlı tərپənməyi, zülm yoluyla, yanğınlə camaatı ürküt-məməyi məsləhət görür, onun əsəbələri arasında bu məsləhətə etiraz edənlər tapılsa da, axırda hamı razılaşır. Erməni fitnələri üçün daha geniş meydanlar açılır, Mərdanın erməni dostu Süren bolşevik «dəyirmanına su tökür», keşiş libasını dəyişir ki, onu tanımasınlar. Beş-on günlüyə müsəlman olanlar bizimlə sovet hökumətini qurub 1937-ci ildə Müşfiqi güllələyənlər arasında olacaqlar. Övladları isə rus işğalçıları ilə Xocalının dinc sakinlərini güllələyəcəklər.

Bu da bizim tariximizdir, onu görməmək, inkar etmək mümkünsüzdür; çünki O ELƏ ÖZÜMÜZÜK.

Mir Cəlal kiçik qəhrəmanın ağır, iztirablı həyatını gözəlliklərlə qarşılaşdıraraq canlandırır; axı kasıblıq olan yerdə arzulara yer yoxdur, onun yerini ac qalma qorxusu, bir parça çörək həsrəti tutur. Mahir söz ustası bu təzadlarla süjet xəttini kəskinləşdirir, oxucunu daim həyəcəndə saxlayır. Millətin içində yaşayan, aclığın pəncəsində boğulan, zülmün caynağında çabalayan insanlar, lap

elə Baharın dul anası Sona, didərgin qardaşı Mərdan çətin bu cənnət yerlərin ülvi gözəlliyini görələr. Tutduğu ceyran balası Baharın doğulduğu kəndlə sonuncu ilgisidir. Əvvəl yeganə dayağı, qardaşı Mərdanı, sonra sevdiyi, iki gözü kimi əzizlədiyi ceyranı itirir.

Bahar onların getdiyi yolla gedir. Yazıçı bu yolu qəsdən seçir – hər bir insanın son mənzili, ucu bilinməyən qarışıq zamanların, kimin ətəyinə əl atacağını, kimə üz tutub nicat tapacağını bilməyən millətin keçilməz yolunu.

Heç yerdən işıq düşməyən, daralan yol. Bəlkə ümidə, bəlkə də məhvə yönlənən yol.

Qardaşının getməsi ilə Baharın son ümidi əlindən gedir. Çar əsarətindən, bolşevik ideyaları ilə ümitsiz insanları yeni məhbəslərə yığanlardan, Azərbaycanda müstəmləkələrini yaratmaq istəyən ingilislərdən, öz ağalarından imdad yoxdur.

Bahar yetimdir, arxası, köməyi yoxdur. Qardaşının getməsi ilə son ümidi əlindən çıxır. Həmişə belə olub. Böyüklərin əziyyətini bir qayda olaraq günahsız uşaqlar çəkir. Mərdana görə kəndlərinə heç kəs onu işə götürmür. Bir qarın çörəyə başqa kənddə nökrəklik etməyə başlayır. Yaşına uyğun olmayan ağır işlərdə çalışır, yük daşıyır, bənd bərkidir, mal otarır, cütə gedir, yorğunluqdan gecələr ölü kimi düşür.

«Gizildəyən dizlərini bükər, arxalığını üstünə çəkər, axur süpürgəsini başı altına qoyub çul kimi düşərdi». Onun faciəli kənd həyatının bu sərrast təsviri oxucunun qəlbini yandırır.

Xırman işi Bahar üçün cəhənnəm əzabıdır. Yayın qızmar bürküsündə Baharın yalın ayaqlarına, hətta dırnaqlarının arasına pulcuqlar batır, amma dayanıb dura bilməz, balaca dairədə küleş samana dönənə kimi öküzlərin arxasınca yürüməlidir. Öküz dözmünün qarşısında aclıqdan, yuxusuzluqdan zəifləmiş balaca uşaq yorulub tab gətirmir. Baş gicəllənənə qədər qaçır, yıxılmaq üçün heyvanın quyruğundan tutur. Qaralan gözlərinin qarşısında ətrafında olan, lakin əli çatmayan ləzzətli şeylər var. Kaş güllü bağ-bağçalarda, yaşıl çəmənlərdə oynayaydı, xoşbəxt bəy balalarının, kərə yaxmacları yeyən hampa uşaqlarının yerində olaydı.

Baharın iztirablı həyatı əsərdə belə təsvir olunur: «Onlar heç nəyə həsrət deyillər. Yavan arpa çörəyi onların aqlını aparmır. Üzləri gün altında qabıq qoymur. İstidən gözləri ağramır, dizləri gizildəmir, tərdən boğulmur, qızdırmaya düşümlər».

Həyat ona xoşbəxt gözlərlə baxan üçün gözəldir.

Böyük sənətkar rəssam təxəyyülü ilə ecazkar tablolar yaradır. Bu gözəl təbiət, «kərənti kimi işıldayan» çay, göydə süzən qaranquşlar, məxmər, mixək güllərinin aqlı aparən ətirliyi ilə süslənən bağlar... bunlar başqalarınındır, Bahara heç nə düşmür. Şirin xəyallara belə dalmağa qoymurlar. Xəyallarında kəndə gedir. Budur, dağlarda mal otarır. Yenə yaz gəlib, mal otarsa da, gül-çiçək yağmağından qalmır...

Allah yetimə də sevinc bəxş edə bilər, amma bu uzun sürmür. Kənddə kasıb-kusublar cavan ikən qocalırlar, heç kəs uşaq-lıqdan cavanlığa keçid etmir, ayaqları yer tutanlar çöl-bayır işinə, nökrəçiliyə sürüklənirlər. Çəkdiyi əziyyətlər həssas uşaq qəlbini korşaltmayıb. Gözəl mənzərələr uşağın ruhunu oxşayır, ürəyini rıqqətə gətirir. Tapdığı bala ceyran gühahsız xilqəti müvəqqəti xoşbəxtliyin qucağına atır, lakin zalım adamlar Allahın bu kiçik hədiyyəsini də ona çox görürlər. «Vağzal» ingilisinin ceyrana gözü düşür. Baharın insafsız ağaları dağı-dərəni keçib vətən torpağının şirəsini çəkməyə gələn şeytanların qarşısında səcdə edir, körpə uşağın sevincinə şərik çıxırlar. Hadisələr sərrast təsvir olunur: «Sona vətəninin, xalqının başına gələn fəlakətləri öz həyatında aşkar hiss edirdi. Körpə bir uşağın sevincini də qarət edən bu canavar iştahlıları kim, nə zaman bizim ana torpaqlardan qovacaqdır? Nə zaman, nə zaman ?..»

Aciz Baharın kənd iztirabları bununla sona çatır, yetim ceyran balası kimi anasından ayrı düşür. Onun şəhər həyatı Mərdanın inqilabi fəaliyyətindən daha maraqlı, təsirli və ibrətlidir.

«Nə qardaşından xəbər verən var, nə anasına xəbər aparən var idi». Bakının qılınc kimi kəsən xəzrisi bu kiçik, arıq vücudu qapıdan qapıya qovur, bir yer tapıb daldalana bilmirdi. Ölüm başının üstünü kəsmişdi, hamıdan mərhəmət diləyir, yardım əvəzinə

söyülür, döyülürdü. Yazıçı uşağın düşdüyü fəlakətin böyüklüyünü çox təsirli səhnələrlə vermişdir. Bu şəhər kimsəsizləri, yetimləri küçəyə, qarın-boranın qoynuna atırdı. Bəla göydən göndərilməmişdi, bir torpaqda yaşayan, bir havayla nəfəs alan insanlardan gəlirdi.

Güc pul və mənəbdədir. Mir Cəlal bu acı həqiqətləri belə verir: «Göyün bəlaları Sonanın uşaqlarına bir şey edə bilməzdi və etməmişdi. Göylərdə elə bir bəla da yox idi. Ancaq yerlərdən qalxıb göyün yeddi qatından keçən bəlalər Sonanın balasını – Bahar kimilərini məhv edirdi».

Bahar qışın cəngəlində donur. Düşünürsən, İlahi, necə ola bilər, bu böyük şəhərdə körpə, yazıq uşağa rəhm edən, yardım göstərən bir insafli adam tapılmadı? Hani şovinist ermənilərə, rulara, ingilislərə ürəyinin qapılarını açıb, siinəsində yer göstərən, əsarətini satın alan qonaqpərvər xalqın insafı, mürvəti? Hadisələrin reallığından dəhşətə gəlir, təsirsiz Bahardan böyük kədər və həyəcanla ayrılırsan, belə uşaq obrazları oxucuda övlad məhəbbəti, rəhmdillik, şəfqət kimi humanist hisslər oyadır. Bu sonluq qələbə çalmış bolşevik inqilabının tənənəsini kölgədə qoyur, sanki əsər burada tamamlanır.

Aylar, illər, əsrlər keçir, Bahar, Sona, Qumru kimi sadə insan obrazlarından qəlbimizə, millətin dərdinə sonu görünməyən sonluqlar uzanır, baharların faciələri ictimailəşərək milli-mənəvi dəyərlərimizə çevrilir.

Bahar sağ qala bilməzdi. Onun körpə həyatı vaxtında qırılmışdı. Qarşıdan sovet əsarətinin yeni mərhələsi, amansız repressiyalar, tariximizə qara səhifələr kimi düşən, minlərlə baharı yuvasından perikdirən, yetim qoyan Göyçə, Qarabağ, Zəngəzur faciələri gəlirdi.

MİR CƏLALIN «YOLUMUZ HAYANADIR» ROMANINDA MİLLİ ŞÜÜR VƏ HƏMRƏYLİK PROBLEMI

Son zamanlar klassikləri mühakimə etmək dəbə düşüb; bu, tədqiqat və təhqiqat deyil, «dahilərin divanı»dır.

Zaman qaynaqlarından süzülüb gələn, canımıza, qanımıza hopan, yatmış, azmış ruhumuzu oyadan, can evimizdən qoparılib pərvazlanan, tükənməyən, coşub çağlayan çeşmələr bizə haradan çatır – canlı insanlardan, müdrik nənə-babalarımızın bulaq yaddaşından, heç zaman dəyişməyən, paslanmayan, kəsəri ni itirməyən, siyasi ölçü və qəliblərə sığmayan şifahi xalq ədəbiyyatımızdan, qiymətli erməğanlar, misilsiz xəzinələr kimi əsrlərdən əsrlərə keçən, qorunub saxlanan tarixi mənbələrdən, salnamələrdən; bu dirəklər üstündə qalxıb təşəkkül tapan, xalq ənənələrini kəsb etməklə ölməzlik qazanan klassik ədəbiyyatımızdan. Bütün qatları, qolları, cərəyanları ilə yazılı salnamə olan ədəbiyyat məhz tarixi ardıcılıqla yazılmalı, əxz olunmalıdır.

Əsl ədəbiyyat aləm haqqında anlayışlardan, biliklərdən daha geniş planda VARI TƏZƏDƏN , YENƏ DƏ TƏZƏDƏN VAR ETMƏK CƏHDİDİR.

Bu, kimdə necə alınırsa, özü həmin səviyyənin göstəricisidir.

Bədii yaradıcılıq hazır həyatı hər dəfə öz rəngləri və öz təsəvvürlərin ilə yaşatmaqdan başqa bir şey deyildir.

Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alim-publisist, pedaqoq Mir Cəlal Azərbaycan xalqının tarixi ensiklopediyasını, ədəbi irsini tədqiq və tədris edən, yazan, yaşadan dahi şəxsiyyətlərimiz sırasındadır. Onun bütün əsərləri yalnız bədii qəhrəmanların deyil, cəmiyyətin, siniflərin, təbəqələrin, amalların, məsləklərin, ideyaların toqquşub çarpışdığı döyüş meydanıdır. Bu əsərlərdə bö-

yük sənətkar qələmiylə canlı həyat səhnələri yaradılmış, hərə öz həqiqəti, marağı, mövqeyi ilə çıxış etmişdir.

Mir Cəlalın yaradıcılığı daim öyrənib üz tutduğumuz böyük məktəbdir, zəngin ədəbi irsi həmişə müasir və aktualdır; yüz illər bundan sonra da öz əhəmiyyətini, tərəvətini itirməyəcək, hər dövrdə yeni çalarlar, mənalar kəsb edəcəkdir.

Çünki mavi buludlara, uca göylərə nə qədər can atsalar da, bütün ağaclar kökləriylə torpaqdan yapışib dururlar.

Zirvələri buludlarla toqquşan, döyüşə çıxan başı qarlı uca dağların kökləri də yerin bətinindədir.

Bu köklər nə qədər dərinədir, sənət zirvəsi o qədər uca, dayanıqlı, etibarlı olur.

Mir Cəlal kimi klassiklərimizin ədəbi irsləri məhz həmin dayaqlardır; ona söykənib, arxalanıb ayağa durur, özümüz də ucalırıq. Gizli deyildir, son zamanlar yazı-pozusuyla «kəsbkarlıq» edən, ciddi əsərləri olmadığı üçün bu boşluqları mənasız cızmaqaraqlarla dolduran, dünya ədəbiyyatından təqlidləri ilə uğursuz eksperimentlər aparən «yazarlar» çoxalıb. Qələmi ədəbiyyatın məhək daşına dəyən böyük istedad sahiblərinin yaradıcılığı cilalanıb parlayır, əksinə, dolaşiq süjetlərlə orijinal görünmə cəhdi, milli dəyərlərimizi tapdalamaqla cəsəratini sübut etmək istəyi əvvəl-axır korşalıb boşa çıxır.

Belə əsərləri oxuyub fikirləşirsən, nə qaldı yadında? Görürsən sabun köpüyü kimi yoxa çıxdı, heç nə ürəyini tərpətmədi, düşündürmədi, öyrətmədi. Yalnız itirdiyin vaxta heyf silənirsən.

Realist yazıçı həmişə bir meyarı əsas götürmüşdür, zaman və məkan bəndləri ilə qaynaqlanmış zəncirin bircə halqasının qırılıb düşməsi, atılması sonda şüurları dumanlandıran, zənnləri azdıran, yolları çaşdıran yanlış təhriflərə aparıb çıxaracaqdır.

Əslində, ayrı-ayrı insanların yaratdıqları böyük ədəbiyyat həm də ictimai mahiyyət daşıyır. Bəşər övladı Allahın onlara bəxş etdiyi ömür payını insanlar arasında, cəmiyyətdə yaşamağa, onun bir çox qayda-qanunlarına tabe olmağa məhkumdur. Bu gün tənqid etdiyimiz sovetlər dövrünü biz bəyənmirik, sevmirik, çünki

xalqların SSRİ adlanan həbsxanası millətimizə, Vətənimizə çox ağır, sağalmaz yaralar vurmuşdur. Tariximizin yetmiş illik dönəmini əhatə edən, ömrümüzün yetmiş ilini, uşaqlığımızı, gəncliyimizi, atal-analı, Göyçəli, Qarabağlı, Zəngəzurlu günlərimizi çalıb aparən, milyonlarla canlı insanın tale payı, qisməti olan həmin dövrün üstündən qırmızı xətt çəkib onu unuda və unutdura bilmərik. Heç kəs onun üzərindən atlanıb adlamamışdır, yaşamış, yaratmışdır. Bu yaşama görə başqalarını inkar etmək sonda özünüinkardır. Eləcə də dahilərə «divan» tutulması ululara, ağsaqqal və ağbirçəklərə ehtiramla yanaşan bizim millətə xas olmayıb, öz ata-anasına divan tutmağa bənzəyir.

Dahi şəxsiyyətlərin tarixə müəyyən təsir göstərmələri inkar edilməz faktdır, lakin onun gedişini saxlamağa, təkərini geri döndərməyə qabil deyillər. Mir Cəlal məhz belə mürəkkəb zəmanədə yaşayıb yaratsa da, tarixi obyektivliyə yaxşı bələd idi, onu senzura süzgəcindən keçirtməyə müvəffəq olurdu. Onun əsərlərində həyat yalnız qara səhifələrdən, ağrı-acılardan ibarət olmayıb, sevincləri, xoş günləri ilə də səhifələrə köçürdü. Hər şəraitdə ağı qaradan, yaxşını pisdən ayırmağı bacaran, ciddi senzura sisteminin qılıncının kəsib doğradığı vaxtda vətəndaş vicdanına sadıq qalan yazıçı hürriyyət aşıqləri Mirzə Ələkbər Sabirin, Əlibəy Hüseyinzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, əsərləri yasaq olunmuş, xalq düşmənləri damğası vurulmuş repressiya qurbanlarının yaradıcılığını dərinəndən araşdırıb təhlil edərkən tam mütərəqqi mövqe tutmuş, qiymətli elmi bilgi və mülahizələrini, əsərlərini ortaya qoymuşdur.

Mir Cəlalin zəngin yaradıcılığında böyük ədəbi ustalıq tələb edən roman janrı əsas yer tutur. «Yolumuz hayanadır» romanı qapalı sovet quruluşunun amansız təqiblərinin tüğyan etdiyi 1935-ci ildə yazılsa da, həyat realığı artırılıb əksilmədən, necə var, elə qələmə alınıb, nəticə çıxartmaq oxucunun öhdəsinə buraxılıb. Əlbəttə, bu həqiqətləri «hamar, sığallı, ütülü, ağır dolanışq əzablarından uzaq, hər şeyin pulsuz olduğu qızıl» keçmişin nostalgiyası ilə yaşayan sovet oxucusu, demək olar ki, qəbul etmirdi.

Roman elə mürəkkəb dövrdən yazılmışdır, onu əhatə etmək üçün təkcə yazıçı məharətin deyil, həm də iti fəhmin, dərin siyasi biliklərin olmalı idi. Mir Cəlal belə məqamlarda təsvirçi yolunu tutmamış, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində zəngin ensiklopedik biliklərini nümayiş etdirmişdir. Məhz belə yüksək keyfiyyətlərin hamısına malik olan yazıçı qiymətli əsərlər yarada bilərdi.

Amansız sinfi mübarizə gedən, xarici ölkələrin meydan suladıqları neft Bakısında artıq bolşevizm küləyi əsir, Rusiyadan yeni repressiyalar, Sibir sürgünləri, dəmir qandallar gətirir, xilaskar türk ordusunun təpiyi altından başını bir az qaldırmağa müvəffəq olmuş erməni daşnaklarının Azərbaycan torpaqlarına qarşı iştahını daha da artırır. Bu gücsüzlük, acizlik vətənpərvər ziyalıları təşvişə salır, hədəqəşindən çıxan başıpozuqluq ideoloji qarşıdurmaları bülövä çəkirdi.

Klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi ilə məşğul olan, ömrünü onun təbliğinə həsr edən Mir Cəlal romanda iyirminci əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbi mühitinin dolğun təsvirini vermişdir. Yazıçı ədəbi cərəyanlar barədə söhbət açarkən onları sıyrılmış qılınclar kimi üz-üzə gətirərək oxucunu söz meydanında bədii qəhrəmanları ilə baş-başa buraxmışdır. Sanki pərdələr çəkilir, qara örtüklər qalxır, hərə əqidəsiylə, həqiqi simasıyla ortaya çəkilir. Oxucu öz aləmiylə özgə aləmlərə qovuşur, onların «tökdüklərini» yığmır, dünyagörüşünə, həyatına ehtiva edir.

Dövrünün nəbzini tutan, heç zaman öz aktuallığını itirməyən bu dərin psixoloji əsərin əsas qəhrəmanı «tarixin bu dövrü, məqamında üz-üzə duran iki dünyanı aşkar» görə, «bu cahanşümul mübarizənin qələm əsgərlərinə, sözü silaha çevirən, zehinləri işıqlandıran adamlara» böyük ehtiyacı olduğunu anlayan ölməz satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirdir.

Romanda qeyrətli söz ustasının cəsaretinə görə hər yerdə sıxışdırılıb, amansız təqiblərə, acı təhqirlərə məruz qalması təsirli səhnələrlə təsvir edilmişdir. Şairin azadlıq ruhunu qıra bilməyən-

lər bütün vasitələrə, təqiblərə, təhqirlərə əl atır, onu maddi çətinliklərlə sıxışdırıb, sındırmağa çalışırlar. «Məişəti tənəzzül edir», külfəti aclıq və ehtiyacla sınağa çəkilir. Biçarə ata başını qaldırıb körpə balalarının üzünə baxa bilmir.

Tarix boyu bütün ölkələrdə Mirzə Ələkbər Sabir kimi yalnız həqiqəti deyən, xalqının səsiylə danışan, vicdanla yaşayıb yarıdan sənət adamlarının eyni qisməti, alın yazısı olmuşdur – talesizlik, sənətkar ölməzliyi. Allah fani dünya nemətlərini, şəxsi xoşbəxtliyi seçənlərə ölməzlik bəxş edə bilməzdi, çünki **böyük ədəbiyyat, sənət çox qısqandır, ikili münasibəti qəbul etməz, yalnız tək hakimiyyətliliyi sevir.**

Mir Cəlalin yeri gəldikcə şairin şeirlərindən misal gətirməsi əsərin süjetini zənginləşdirir. Yazıçı qəhrəmanının acı halını, ağır güzəranını onun öz misraları ilə ifadə edir:

- Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
Zənn edərdim edəcəkdir, ona çarə ürəyim,
Bəxti mənhusimə bax, mən bu təmənnada ikən
Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim!

Tarixi gerçəkliyə daim sadıq qalan, faktlara əsaslanan alim Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığını ətraflı şərh edərək sabirşünaslığa qiymətli irs qoymuşdur. Bu tədqiqatlar ona görə qiymətlidir, tarixi mühitdən, zamanından, obyektiv və subyektiv amillərdən kənar qalmamışdır. Oxucu şairin yaşayıb yaratdığı, Azərbaycanın zəngin tarixə malik olan qədim Şamaxı şəhərinin o zamankı ictimai-siyasi mühiti, milli adət-ənənələri, zəngin ədəbi aləmi ilə ətraflı tanışlıq imkanı qazanır. Bununla əsərin qayəsi daha aydın, parlaq olur, qəlbi vətən məhəbbəti ilə çarpan hürriyyət aşiqinin şəxsi faciəsi əsarət məhbəslərindən qurtulub səsini dünyanın qabaqcıl millətlərinin səsinə qatmaq, özünü onların sıralarında görmək istəyən xalqın azadlıq mübarizəsi səviyyəsinə yüksəlir.

Şairlər millətin döyünən, aram tapmayan ürəkləridir. Mirzə Ələkbər Sabir bütün istedad sahiblərinə xas olan həssaslıq və

uzaqgörənliklə xalqı üçün tale yönlü, həlledici məqamları tutur, pərvanə kimi cismi, ruhuyla özünü oda-alova atır, hər dəfə düşdü-yü ağır sınaqlardan, acı məşəqqətlərdən, amansız təqiblərdən qururlu, mətin, mübariz çıxır. Artıq məhbəsə çevrilən Şamaxıya sığmayan şair daha geniş mücadilə meydanına – barıt çəlləyi kimi hər an partlamağa hazır olan təlatümlü həyata, inqilablar, kü-ləklər, ehtiraslar şəhəri Bakıya can atır. Yazıçı zənginlər və kasıblar şəhərinin həmin günlərini belə təsvir edir: «Azan, kilsə zəngi, saat səsi bir-birini təqib edir, hərəsi bir yana çağırırdı».

Ən böyük arzusunu gerçəkləşdirib Bakıya gələn, mədrəsə-də müəllim kimi işə düzələn M.Ə. Sabirin çırpıntıları, çətinlikləri bundan sonra da bitmir, daha dərin quyulara düşən millət əzab-keşinin ruhu yalnız «Molla Nəsrəddin» jurnalında rahatlıq tapır. Arzuladığı Bakı şəhəri cismini əritsə də, qələmi sönməyən məşələ çevrilir. «Hop-hop»u bütün Şərq oxuyur. Əsərləri əl-əl gəzir, ürək-ləri həyəcanlandırır, xalqın dilindən düşmür, inqilab şüarlarına, mübarizə proqramına çevrilir. Şair «əskilməz zülməti zindanın» de-yə fəqan edir.

Əsərdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının fəaliyyətindən ətraflı söz açan yazıçı göstərir ki, «Molla Nəsrəddin»i «Hop-hop»suz, «Hop-hop»u «Molla Nəsrəddin»siz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Kasıblar, əlsiz-ayaqsızlar bu jurnalla təsəlli tapır, var-dövlət içində harınlamış, insaflarını itirmiş çar məmurları, bəylər, xanlar, mollalar, qazilər isə məcmuədə çap olunanları «şeytan vəsvə-si» adlandırırlar.

Romanda bir çox müstəqil süjet xətləri var. Haylı-küylü inqilabi səhnələr sanki dekorasiya rolunu yerinə yetirir. Maraqlı məqamlardan biri də qabaqcıl ədəbi məktəblərin, xalqı yolunda, ədalət uğrunda çarpışan, qoşa yollarla eyni məqsədə gedən qüdrətli qələm sahibləri – dünya satirasında layiqli yer tutmağa qadir olan Mirzə Ələkbər Sabirin «Kaspi» qəzetinin, «Füyuzat» jurnalının baş mühərriri, Zaqafqaziya müftisinin oğlu, xaricdə kamil təhsil almış Əlibəy Hüseynzadə ilə ədəbiyyat və siyasət meydanında qar-

şılşaşmasıdır. Millət aşıqlərinin amalı birdir: «Hürriyyət!», bununla belə onlar bir-birlərindən tamamilə fərqli əqidə sahibləridir. Heç birisini öz yolundan, məsləkindən döndərmək mümkün deyildir.

Xalq arasında belə vəziyyət barədə deyirlər ki, daş qayaya rast gəlib. Xüsusilə, müəyyən prinsipial məsələlərdə onlar bir-birlərini qətiyyət qəbul etmərlər. Hər iki mütəfəkkir anlayır ki, artıq inqilabi şərait yetişmişdir. Məqsəd eyniliyi var – demokratik, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması; lakin inqilabi qüvvələr kimlərdir, bu dövlət quruluşu necə olmalıdır, – burada ciddi fikir ayrılıqları ortaya çıxır.

Böyük satira ustası inqilab sükanını əzilənlərin – fəhlələrin və kəndlilərin əllərində görür, zor tətbiq etməklə istismarçı sinifləri, zülmkarları məhv etməyə, öz milli dövlətini qurmağa çağırır:

- Haqqı xalqa bildirib dəfi zəlalət etməli,
Gün kimi taban edib pamalı – zülmət etməli,
Nabəca bu işlərin dəfinə qeyrət etməli...
- Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vaxtidir,
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vaxtidir!

Liberal dünyagörüşlü Əlibəy Hüseynzadə qətiyyət sinfi mübarizəni qəbul etmir, maarifçilik istiqamətini üstün tutur, təzyiqin, zorakılığın, millətin arasına təfriqə salmağın əleyhinədir; inqilabın Azərbaycana xaricdən, xüsusən, şovinist, ermənipərəst Rusiyadan ixracatının fəlakət gətirəcəyinə tam əmindir. Bütün varlığıyla ümid edir ki, «İttihad və tərəqqi» firqəsinin, hökuməti ələ alan «cavan türklərin» məşrutə istəyən ordusunun «parlaq istiqbalı» qalib gələcək, yaşıl islam bayrağı altında nəhəng Osmanlı imperiyası təşəkkül tapacaqdır.

M. Ə. Sabir din xadimlərinə görə dinin özünü amansız tənqid edir. Dini ehkamlarla barışmır, xurafatın əleyhinə çıxır:

- Könül ta var əlində cami-mey təsbihə əl vurma!..
Cəhənnəm qapısını açdırma, vaizdən xəbər sorma!

Türkçülük və islamçılıq ideyalarının alovlu təbliğatçısı, dərin bilicisi Ə. Hüseynzadə islam dininin təhrif və təhqir olunmasına dözmür, radikal münasibətləri qətiyyətlə rədd edərək türk millətinin həm də «islami-millət» olmasını arzulayır. Eyni zamanda dini islam olan demokratik dünyəvi dövlət ideyasını irəli sürür, yaxşı bilir ki, düşmənlərimiz yabançı dinləri yayıb, millətimizi öz dinindən döndərməklə dövlətçiliyimizi sarsıdırlar.

Allahın kəlamları bəşəriyyəti həqiqətə, ədalətə səsləyir, insana düzgün yaşamağı öyrədir. Böyük mütəfəkkirin bu siyasi uzaqqörənliyi yüz ildən sonra reallaşdı, islam dini dəyərlərinin xalqın həyatından, qəlbindən silinməsinin mənəviyyatımızı sarsıdan qorxunc təhlükə olduğunu bir daha anladıq, dinimizin rəmzi yaşıl rəngi üçrəngli bayrağımızın bir rəngi oldu.

Öz doğma vətənlərində rahatlıq və anlam tapa bilməyən iki nəhəng sənətkarın faciələri əsrin ziddiyyətlər qovuşağında çabalayan millətin faciəsi idi. Onların heç biri şöhrət arzusunda deyildi, şəxsi maraqlarını, rifahını, var-dövlətini düşünmürdü. Mir Cəlalın Monteskyenin bu fikrini misal gətirməsi lap yerinə düşür: «İnsanların səadətinə çalışmaqdan gözəl nə var!» El arasında bir məsəl var, xalq üçün ağlayan gözsüz qalar. Böyük hörmət və nüfuza malik olan, türkpərəstlik cəbhəsinin başında duran, dünyanın ən son, mütərəqqi dini olan islam dininin təəssübünü çəkən alim-vətəndaş Əlibəy Hüseynzadə doğma şəhəri Bakıda qaraguruh içində boğulurdu. O, Türkiyədə siyasi hərəkət və qələm qüdrəti üçün hərətərəfli şərait olduğuna möhkəm inanırdı.

Bununla belə, həmişə ehtiram və anlam gördüyü qardaş Türkiyənin döyünən ürəyi İstanbulda, fəaliyyət meydanı genişlənsə də, qürbət həsrəti çəkirdi, həqiqət beləydi, ürəklərini azadlıq məşəlinə döndərmiş hürriyyət mücahidləri heç bir yerdə aram tapıb rahatlıqlana bilmirdilər.

Mirzə Ələkbər Sabir Vətəninini tərک etməyi ağılına da gətirmirdi, sonadək özünü azadlıq odunda yandırır, aram tapmayan ürəyini, cismini kül edirdi. Mir Cəlal əsər boyu bu faciəni müxtəlif

planlarda – şairin ailəsində, müəllimlik fəaliyyətində, cəmiyyətdə çox inandırıcı səhnələrlə təsvir etməklə onu bir daha oxuculara tanıdırır və sevdirdi. Əsərdə qüdrətli qələm sahiblərinin oxşar taleləri N. Nekrasovun epiqraf kimi verilən bu fikri ilə ümumiləşdirilir: «Yazıçı qardaşlar! Bizim taleyimizdə nə isə bir qəza-qədər vardır».

Fikirləşirsən, böyük şair xalq inqilabının qələbə çalmasına ürəkdən inansa da, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasını yaxşı ki görmədi, yoxsa erməni daşnaklarının rəvac verdiyi, arxalandığı Stalin repressiyasının ilk qurbanlarından biri olacaqdı.

«Yolumuz hayanadır» romanı böyük filosof Mir Cəlalin hər bir müstəqil xalqın, demokratik dövlətin mövcudluğu üçün çox önəmli olan məsələdə heç zaman dəyişilməyən, sonadək sadıq qaldığı namuslu mövqeyini ortaya qoyur; BU XALQIMIZIN VƏTƏN-DAŞ HƏMRƏYLİYİDİR.

Sovetlər dövründə Əlibəy Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti, əlçatmaz Türkiyə, inqilabçı «gənc türklər» haqqında belə ətraflı biliklərə malik olan, geniş məlumat verən yazıçı bununla böyük riskə getdiyini yaxşı bilirdi.

Əlibəy Hüseynzadənin Türkiyəyə getməmişdən əvvəl bir çox prinsiplə problemlərdə qətiyyətlə razılaşmadığı «Molla Nəsrəddin» jurnalına gedib Cəlil Məmmədquluzadə ilə görüşməsi, heç zaman düz gəlmədiyi məsələlərdə səbr və anlaşma göstərərək fikir mübadiləsinə getməsinə həqiqətən adi səhnə, yazıçı təxəyyülü kimi baxmaq olmaz. Romanda «iki məşhur qələm sahibi»nin prinsiplə fikir ayrılıqları çox dəqiq ifadə edilir:

«Əlibəy Tiflisdə oturan müsəlman mühərrirlərini əcaib sayırdı. Molla Nəsrəddin də Bakıda oturan, Hacıya bəli-bəli deyən mühərrirləri satqın sayırdı. Əlibəy Tiflis mühərrirlərini xaricilərə yaxın sayırdı, Molla Nəsrəddin Bakıda oturan mühərrirləri qəssablara, tacirlərə, bankirlərə yaxın sayırdı. Əlibəy öz işini «münəvverlər», oxumuşlar ilə, Molla Nəsrəddin isə öz işini cırım-cındırlı, kəndlikünlü qardaşlar ilə aparırdı...

Əlibəy türklük, islamçılıq deyə bağırdı. Molla Nəsrəddin xalq, vətən, zəhmət deyib camaatı oyadırdı».

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, millətin varlığının özü, ruhudur, anamızdan eşitdiyimiz şirin laylalardır, körpələrimizin ilk mahnısıdır. Ömrü boyu ana dilini sevən, onun saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparan Cəlil Məmmədquluzadə «qəliz» yazan, xalqın «anlamadığı», «qəbul etmədiyi» Ə. Hüseynzadəni tənqid edəndə bu dahi insan razılaşıb, etiraf edir ki, «xalq üçün sadə yazmağın özü də bir məharətdir».

Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə hörmət bəslədiyi böyük təfəkkür sahibinin səmimi etirafından çox məmnun qalır: «Cənab Əlibəy, mən sizin kimi bir qüdrətli qələm sahibinin bu sözlərini tamamilə ciddi hesab etməyə bilmərəm».

Bunları düşmənçilik saymaq olarmı? «Həm əlifba, həm dil, həm hicab, həm məktəb, həm istiqlaliyyət», sinfi mübarizə, inqilabi qüvvələr kimi mühüm məsələlərdə ciddi fikir ayrılıqları, barışmaz mövqeləri olan millət aşıqları millət, Vətən sevgisində vahid cəbhədə birləşirlər.

Klassik ədəbiyyatımızı dərinədən öyrənib bilən Mir Cəlil bilir ki, türk milləti üçün namusun, qeyrətin adı, ünvanı yalnız Vətəndir, böyük söz ustaları həmişə xalqını düşünmüş, onun dərdini demişlər. Əsərin baş qəhrəmanı Mirzə Ələkbər Sabir də bu qeyrət yolunu seçmişdi.

Əsl elm, sənət yalnız həqiqətə söykənir; həqiqət isə müshidələrdən, fikir mübadiləsindən, müxtəlif baxışların sintezindən yaranır. Onun məhək daşı realığı saf-çürük edən tarixdir.

Danılmaz həqiqətdir ki, insanın ömür ölçüləri əbədi zaman üçün çox kiçikdir, sənətkara əbədiyyət bəxş edən xalqdır. Bu qüdrətli qələm sahibləri öz əqidələrində qalsalar da, zaman süzgecindən keçib durulmuş, ədəbiyyatımızın monolit sütunlarına çevrilmiş əsərləri, məslək və ideyaları Azərbaycan xalqının istiqlaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir. Bunu zaman sübuta yetirdi, xalqın özü qeyrətli övladlarını bir bayraq altına gətirdi.

Güclü dalğalar, fırtınalar həmişə altı üst edib, gizlini üzə çıxarıır. Mənəviyyatların güzgüsü olan ədəbiyyatda belədir – bütün reallıqlar həqiqət tərəzisinə qoyulur, ələkdən keçirilir, saf-çürük olunur.

Bu mübarizə ədəbi cərəyanların da mubarizəsi idi. Roman-da göstərilir ki, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Nəriman Nərimanov kimi əsrin dahiləri dünyagörüşlərindəki ziddiyyətlərə baxmayaraq millət, yurd, Vətən kimi əbədi, müqəddəs məhvərdə dayaq tapır, bir qaynaqdan bəhrələnin, eyni amala qulluq edirlər – hürriyyət, müstəqillik! Onların böyüklüyü bundan ibarətdir ki, fərqli məslək sahibləri olsalar da, bir-birlərinə hörmət edirlər, xalqa, Vətənə sadıq olanlara xain kimi yanaşmırlar.

Kosmos, atom enerjisi, elektronika, kompüter əsrinin yüksək intellektual səviyyəli tələbkar insanı yüz il əvvəlki oxucu deyil, dünyaya ədəbiyyatına yaxşı bələddir, sivilizasiyaların tarixini bilir, safi çürükdən ayırmağı yaxşı bacarır. O, yalnız mütəilə ilə məşğul olmur, oxuduğu əsərlərə beynəlmiləl mövqedən yanaşmağa, bəşər mədəniyyətinə hansı töhfələr verdiyini dərk etməyə çalışır.

Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri sırasında layiqli yerini tutmuş Mir Cəlal dünya ədəbiyyatının dərin bilicisi kimi öz zəngin ədəbi və pedaqoji fəaliyyətində **dünya mədəniyyətlərinin inteqrasiyasının** labüdlüyünü qəbul edərək bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Azadlıqsevər millətimizi başqa qabaqcıl xalqlar ilə bir sırada görmək istəyən böyük yazıçı «Yolumuz hayanadır» romanında» Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatları səviyyəsində olmasını klassiklərimiz, habelə öz fimsalında bir daha təsdiqləmişdir. Qüdrətli söz ustaları M. Füzulinin, M.Ə. Sabirin, V. Hüqonun, N. Nekrasovun, İ. Krilovun, L. Tolstoyun, Monteskyenin, A. Səhhətin, N. Çernişevskinin kəlamları əsərin qayəsini dolğunlaşdırmış, süjetini zənginləşdirmişdir.

Müasir dövrümüzdə qloballaşma prosesi geniş vüsət almışdır, lakin hər kəs düşdüyü yerdən qalxır; bu, düzgün yoldur, baş-

qasının yerini «zəbt» edən gec-tez sarsılıb mövqeyini itirir. İnsan öz yolundan çıxmamalı, barlı ağaclar kimi boyu və gətirdiyi bar-bəhər qədər görünməlidir. Xalqımızın mənlük şüurunun, mentalitetinin formalaşmasına böyük xidmət göstərən romanda bu sualın da cavabı verilmişdir. Gəlinən nəticə belədir, zaman mürəkkəbdir, dövr qarmaqarıışıqdır, milli birliyi, vətəndaş təəssübkeşliyi olmayan ölkə damı çatlamış, qapı-pəncərələri laxlamış, divarları uçmuş evə bənzəyir – yağış yağanda, külək bərkiyəndə yüz yerdən damacaqdır. Çəşbaş qalmış sakinlərini yurdlarından qovacaq, qoltuqlara, yad kölgələrinə sığınmağa, cılızlaşmağa, mövqesizliyə məcbur edəcəkdir.

Bu əsərdə həmişə, xüsusilə, millətin öz taleyini həll etməyə qalxdığı zaman çox vacib olan **dövlət quruculuğu** problemləri araşdırılır, bir sıra qiymətli elmi nəzəriyyələr irəli sürülür. Əsrin iki söz nəhəngi məslək, ideya qarşıdurmalarında, çarpışmalarında bizim kimi bir-birlərinə «divan» tutmur, şəxsiyyətlərini təhqir etmir, lazım gələndə dialoqa gedirlər, çünki **fikir ayrılıqları vətəndaş ixtilafına, millətin parçalanmasına gətirib çıxarmamalıdır**. Bu addım çox böyük fəlakətlərə səbəb olar, iyirminci əsrin əvvəllərində olduğu kimi vurub sıradan çıxartdığımız həmvətənlərimizin yerini vətən xainləri, düşmənlərimiz tuta bilərlər.

Ədəbi qəhrəmanlarının – sələflərinin prinsipial dünyagörüşlərinin yalnız izahını verməyən yazıçı bu vacib məsələdən kənar da qalmayıb, yeri gəldikcə öz vətəndaş mövqeyini də açıqlayır, bununla digər yazıçı borcunu ortaya qoyur. Mir Cəlal gələcəyə inamla baxır, çünki ölkəmiz Vətəninə, xalqını canından əziz tutan, onun müstəqilliyini, azadlığını haqq işi sayan çoxlu sərkərdələr, ağıl-dərrakə sahibləri yetişdirmişdir. Təsədüfi deyil ki, şair dövrünün nəbzini tutan, hürriyyət eşqi ilə döyünən ürəyini bayraq edən böyük satirik şair Mirzə Ələkbər Sabiri romanın əsas qəhrəmanı seçmişdir.

Stalin rejiminin tüğyan etdiyi, sovet senzura qılıncının kəsib-doğradığı bir vaxtda milli təəssübkeşlik, ədəbi irsi qoruyub saxla-

maq zərurəti kimi vacib məsələlərin qaldırılması, çox ciddi tədqiqata ehtiyacı olan klassiklərimizin həyat və yaradıcılığının araşdırılması Mir Cəlalın Vətəninə, xalqına sarsılmaz məhəbbətindən xəbər verir. Əsərdə **sənət adamının vətəndaş mövqeyi problemləri** hər yerdə ön plana çəkilir, qüdrətli qələm sahiblərinin, o cümlədən M.Ə.Sabirin fəaliyyəti təmsalında həlli yolları göstərilir.

Məqsəd birdir – hüriyyət, xalq cümhuriyyətinin yaradılması. Mirzə Ələkbər Sabir də bu yolun davamçısıdır. Təsadüfi deyil ki, şair hətta aclıq və ölümə üz bəüz qalanda «Xəmsə» kitabını satmır, Nizami Gəncəvini xalqının qəlbi, mənəvi sərvəti kimi özündən, atalarından çörək, paltar gözləyən balalarından üstün tutur.

Sıfı ziddiyyətlər çarpazlaşıb, tərəflər ortaya gələrkən cəmiyyətdə xüsusi amansızlıq hökm sürür, həqiqətin qəsdən təhrif olunması üçün süni vəziyyətlər yaradılır.

Mir Cəlal romanın əhatə etdiyi zaman keçidini təsadüfən seçməmişdir. Hakim sınıflar qorunmaq üçün özləri səhnə arxasında qalıb, başqa qüvvələri qızıqdırıb qabağa verirlər. İnqilabı xalq edir, onlar bundan yararlanıb hakimiyyətə gəlirlər. Mir Cəlal böyük keçid dövrlərinin bu amansız həqiqətini şairin bu misraları izah edir:

– Qarışıqdır hələlik millətin istedadı –
 Ələnirsə, safı bir yan, tozu bir yanlıq olur!
 Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi,
 Yağı yağ üstə çıxır, ayranı ayranlıq olur.

Sovet ideologiyası Qafqazda çaxnaşmalar meydanı, çarpışmalar ocağı Azərbaycanda gerçəkləşməyə başlayıb. İnqilabi şərait yaranmışdır – «aşağılar köhnə qaydada yaşamaq istəmərlər, yuxarılar köhnə qaydada idarə edə bilmirlər». İkiqat zülmədən – Romanovlar sülaləsinin əsarət zəncirlərindən, azğın bəylərdən, xanlardan, elm işığını, mütərəqqi cüvətiləri xurafatla boğan din xadimlərindən, mollalardan, qazilərdən cana doyan yoxsul insan-

lar, zəhmətkeşlər hürriyyət şüarları ilə meydanlara çıxaraq azadlıq mübarizəsinə qalxmışlar.

«İnqilabi şərait» deyilən anlayış var. Bu zaman cəmiyyətdə keyfiyyət dəyişikliklərinə əlverişli imkan yaranır. Onun bir əlaməti kütlənin içindən şişməsidir. Genişlənən enerji qəlibinə sığmadığı üçün partlayıb tökülməli, axarlarını tapmalı, yeni məcraları tutmalıdır. Belə həlledici anlarda M.Ə. Sabir demişkən, «Kişilər hümməti dağı qoparar».

Artıq «köhnə» parçalanıb «yeninin» tərkib hissəsinə çevrilir, lakin dəyişəndə öz xüsusiyyətlərini dəyişdirənə bəxş etməklə onu da dəyişdirir. Tam hissəyə keçsə də, daha geniş məkan qazana-raq ikinci həyatını yaşayır.

Tərəflərin nisbəti məzmunun əsas göstəricisidir.

Bu, bütün inqilabların əvvəlində olduğu kimi xotik hərəkətdir. Xalqın gören gözləri, düşünən beyinləri həmin xaosa cəlb olunsalar da, xalqı öz arxalarınca apara bilmirlər, onun bayraqdarı, öncülü, lideri ola bilmirlər. Əksinə, kütlə bir sel kimi onları özünə qatıb aparır.

Ayrılmış enerjiləri doğma məcralarına yönəldən qüvvələrdən biri də tarixi şəxsiyyətlərin fəallığı, onların milli yekdilliyidir.

Belə ilahi məqamlarda fürsətini itirsən, başqa birisi ona yiyə duracaqdır. Milli birliyimiz olmadığından iyirminci əsrin əvvəllərində tarixi fürsət qeyb edildi. Xalqın inqilabı, ümidləri yetmiş ilin kö-nüllü həbsxanasına qatıldı. Sosializm adlı bu həbsxananın açarları cildini məharətlə dəyişmiş düşmənlərimizin əlinə verildi. Pəncərələri dünyaya, həqiqətə qapanmış məhbəsdə başqa ələmlərlə tə-masa girmək nədir, hətta onları doğru-düzgün təsəvvür edə bilmirdin. Bu həyatı nənə-babalarımız, ata-analarımız, onların biz yaşda olan övladları da yaşadılar. Onu silmək – bu həqiqəti inkar etməkdir.

Nə yaxşı ki dünya bizim təsdiq və inkarımızdan asılı olma-yaraq mövcuddur.

Böyük şəxsiyyətlər heç zaman kiçik hisslərlə yaşamırlar. Zə-

manəni və zamanını qabaqlayan Mir Cəlal daha irəli gedərək fars və rus qəsbkarları tərəfindən iki yerə bölünmüş Azərbaycanın yüz il sonra da beynəlxalq miqyasda həllini gözləyən, namus, qeyrət borcumuz olan **ərazi bütövlüyü** problemini qaldırır. Milli birlik məsələsinin bu yöndə qabardılması həqiqətən yazıcının yaşayıb-yaratdığı SSRİ dövründə ədəbi aləm üçün böyük hadisə idi.

Mən erməni işğalında olan qədim türk diyarı Zəngəzur mahalının Qubadlı rayonunda anadan olmuşam. Sovetlər dövründə Güney Azərbaycanın adını çəkmək nədir, hətta Araz boyu qatar da yol gedərkən çayın o biri sahilinə boylanmağa belə aman vermirdilər. Sərhəd rayonlarına yalnız orada doğulanları buraxırdılar. Bakıdan ata yurduma gedib-gələndə özüm şahidi olurdum, əlləri avtomatlı rus əsgərləri nəinki sənədlərimizi yoxlayırdılar, bizi öz torpağımızda göz dustağı etmişdilər, vaqonları gəzərək pərdələri çəkməyi tələb edir, pəncərədən baxanları silahla hədələyirdilər.

Dərdimiz yüz il öncəki dərddir. Həmin keçilməz sərhədlər, həmin bağlı yollardır. Mir Cəlalin «Yolumuz hayandır» romanında Güney Azərbaycanda başlayan Səttarxan hərəkatına xüsusi yer ayrılmışdır. Yazıçı bu hadisələri Mirzə Ələkbər Sabirin dili ilə belə təsvir edir: **«Bu gün Kərbala meydanı – Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanlarımız, ehsan verməli pullarımız, ərzağımız varsa, gəlin oraya – ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmghahına verək! Zaman bizdən bunu istəyir. Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik, ən birinci islam yolunda cihad oraya kömək eləməkdir.»**

İnkaredilməz faktdır, bu sözlər Mir Cəlalin qələmindən çıxıb, onun Səttarxan hərəkatına münasibətini, xalqımızın arzusunu və məqsədini əks etdirir. Romanda inandırıcı səhnələrlə göstərilir ki, bu azadlıq mübarizəsindən qorxuya düşən xarici düşmənlərimiz, milli satqınlarımız olsa da, onlar azlıq təşkil edirlər. Bütün Bakı əhalisi fərəhlənir, həyəcanla hadisələri izləyir. Azərbaycanın diqqəti Təbrizə yönəlmişdir. «Molla Nəsrəddin» jurnalı yazır: «Bu günlərdə

İranda istibdad ilə ədalət bərk çarpışır. Böyük bir millətin dini, namusu, hüququ, vətəni təhlükədədir».

Mirzə Ələkbər Sabir qələmini süngüyə çevirərək Səttarxan inqilabına şeir həsr edir. Onun bu alovlu misraları dillərdən düşmür:

– Afərinim hümməti-valayı – Səttarxanədir.
İnqilab oğlu, hünər kani, igid, mərdanədir.
Çün bu xidmətlər əzizim bil, Azərbaycanədir,
Afərinim Hümməti-valayı – Səttarxanədir!..

Qaranlıqla işığın çarpazlaşdığı bir dövrdə xalq kasıbından, varlısından, fəhləsindən, alimindən asılı olmayaraq Səttarxan cəbhəsində birləşir. Bu, Mirzə Cəlilin arzusudur, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əlibəy Hüseynzadənin, Hüseyn Cavidin, Mir Cəlalin, Vətəninini sevən bütün görkəmli şəxsiyyətlərin arzusudur.

Məhəmməd Hadinin belə bir ölməz misrası var: «Hürriyyətin qanadları lazımdır uçmağa!» Hamı Səttarxan inqilabına mənəvi və maddi yardım etmək istəyir. Bu, milli birlikdir, həmişə arzuladığımız xilas yolumuz, Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi təmsil edən, tanıdan möhtəşəm birlikdir.

Yaxşı əsərin uğurla seçilən adı onun kodu kimidir, məğzini, məqsədini bildirir. Ədəbi yaradıcılığında və pedaqoji fəaliyyətində demokratik Azərbaycan dövlətçiliyinin əsaslarının yaradılması, yeni insanın tərbiyəsi sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan böyük müfəkkir yazıçı Mir Cəlalin «Yolumuz hayandır» romanının adı sual kimi səslənir və əsər boyu onun cavabı araşdırılır. Əsərin Səttarxan hərəkatı ilə bağlı süjetləri – son akkordları cavab kimi səslənir:

– YOLUMUZ VƏTƏNDAŞ HƏMRƏYLİYİ, MİLLİ BİRLİK YOLU İLƏ QÜZEYLİ, GÜNEYLİ BÜTÖV AZƏRBAYCANADIR!

MİR CƏLALIN ROMANLARINDA ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

Yaradıcı insanın azadlığı onun əvəzolunmaz sərvətidir.

Bu azadlıq Allahın bütün yaratdıqlarına şükr hissi ilə təkrarolunmaz gözəlliklərin, ilahi sevginin, vicdan azadlığının, bitib-tükənməyən ülvi arzuların, saf diləklərin təzahürləri və təənnümdür. İnsan iki ömür yaşayır; böyük Allahın bəxş etdiyi ömür-gün payını, reallığı – cəmiyyətdəki həyatını. Bu qarşılıqlı prosesdə insanlar sanki tarixi sətir-sətir «tərtib edirlər», tarix isə insanları arı pətəyi olan cəmiyyətdə sanalayıb yenidən «yaradır». Söz ustası kədr arxasında qalan rejissor deyil, yazan qələm onun əlindədir, oxucusunu gerçəkliklə üzbəüz qoyan sənətkardır. Kimliyindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin bir vətəndaş qadağası, «tabusu» var – tarixi təhrif etməmək.

Yaradıcı insanın tarixi təhrif etməsi Yaradana, özünə, xalqına, bütün bəşəriyyətə ikiqat xəyanətdir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alim-pedaqoq Mir Cəlal kommunist rejiminin asıb-kəsən vaxtında yaşayıb-yaratsa da, bədii yaradıcılığında, elmi fəaliyyətində sətiraltı mənələrdən qoparaq cəsarətlə yaddaşımızı təzələmiş, bizi təkrar-təkrar milli faciələrimizin kökünə qaytarmışdır. Həyat həqiqətlərinə sadıq qalmağa müvəffəq olan yazıçının böyüklüyü elə bundadır ki, təsvir etdiyi hadisələrin axarınca, ya da əksinə getməmiş, öz izini, xəttini tutaraq qəlbinin, ürəyinin səsiylə yazmışdır. Mir Cəlalin 1935-ci ildə tamamladığı «Dirilən adam» romanında həyat o qədər canlıdır, biz onu yenidən yaşayırıq, yaşayırsaq, yaxşısıyla-pisiylə tariximizi yaşadıırıq.

Qarışıqlıq – xəyanətin qaynağıdır.

Romandakı hadisələr iyirminci əsrin əvvəllərini əhatə edir. Zaqafqaziya qaynar qazanı xatırladırdı, mizan-tərəzi itmişdi, erməni millətçiləri əlverişli fürsətdən məharətlə istifadə edərək dəfələrlə cildlərini dəyişib, bolşevik hərəkatının öncülləri olur, milli hökumətimizin dayaqlarını sarsıtmaqla istədiklərinə çatdılar. İrəvan Yerevan olur, Göyçə gedir... Parça-parça zəbt etdikləri torpaqlarımızda qondarma erməni dövləti qururlar. Yenə gözləri doymur, ölkəmizin köksünə-əvimizə, ocağımızın, süfrəmizin başına, lazım gələndə hərəcə qoyduqları qızları, arvadları ilə ailələrimizə soxurlurlar.

Əlbəttə, bunlar yalnız yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, qarışıq dövrün, zəmanənin, ziddiyyətli Azərbaycan reallıqlarının təzahürü idi.

Mir Cəlal kimi qeyrətli söz ustalarımız sovet senzura sisteminin təzyiqlərinə baxmayaraq vətəndaş məsuliyyəti ilə dönə-dönə bu acı, danılmaz, lakin yasaq olunmuş faktlara qayıdırlar. Ədibin yaradıcılığında bizi valeh edən həm də orijinal, demokratik yazı üslubudur, əsərlərində yazıçı şəxsiyyətinin təzyiqli görünür, həmişə yüksək vətəndaş mövqeyi, dərin biliklər nümayiş etdirsə də, eyni hadisələrə fərqli münasibətlər ortaya qoyur. Sənətkar realizmini üstün tutan yazıçı həm də təsvir etdiyi hadisələrin iştirakçısıdır, əsas və ikinci dərəcəli, müsbətli-mənfi bütən qəhrəmanları canlı həyatın parçasıdır, onların taleyini bizə də yaşadır. Bəzən ayırd edə bilmirsən yazıçı kimə üstünlük verir, kimə rəğbət göstərir, kimi mənfi qəhrəman kimi nəzərdə tutmuşdur. Yaxşını pisdən ayırmaq seçimi həm də oxucunundur.

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, roman çox sadə şüjet xətti üzərində qurulmuşdur. Qabarlı əlləriylə zorla çörək pulunu çıxaran kasıb Qədirin gözəl-göyçək arvadı Qumruya Bəbir bəyin gözü düşür, azğın bəy qadını necə olursa-olsun, ələ keçirtmək istəyir. Bu məqsədə nail olmaq elə asan iş deyil, Qumru qeyrətli qadındır,

həm də el-oba buna namussuzluq kimi baxacaq, Bəbir bəy nüfuzdan, hörmətdən düşəcək, lakin bəy müxtəlif tədbirlər tökür, yalana, böhtana, başqa alçaq vasitələrə əl atmaqdan çəkinmir. Öncə qadının ərini aradan götürmək lazım gəlir. Süjet bundan sonra haçalanaraq iki istiqamətdə davam edir – ailəsindən ayrılmış, elindən-obasından didərgin düşmüş sadələvh Azərbaycan kəndlisi Qədirin acı, sərgərdan həyatı, körpə qızıyla uçuq dam altında tənha qalmış, amansız taleyin ümidinə buraxılmış, lakin namusunu sonadək heç nəyə satmayan zavallı Qumrunun iztirabları, çırpıntıları.

Siyasət yalanın, xəyanətin əkildiyi, bol bar-bəhər verdiyi münbit torpaqdır.

Ermənilərlə zaman-zaman «yaxın dostlar» kimi yaşadığımızı heç zaman dana bilmərik. Həmişə dəyişməyən bir sonluq olub, əbədi düşmənlərimiz fürsət tapan kimi xəyanətə keçiblər. Əsərdə təsvir olunur ki, Bakıda ara qarışib, siyasi maraqlar coşub, çarpazlaşır. Azğın olduqları qədər tədbirli olan erməni millətçiləri hərcmərlikdən istifadə edərək quldurluqla məşğul olur, günahsız insanları çapıb-talayır, həlledici an, əlverişli vəziyyət gözləyirlər ki, Azərbaycan Cümhuriyyətini boğub ən yüksək mövqeləri tutsunlar, məqsədlərinə çatsınlar. Belə çətin məqamlarda rus çarı Nikolayın qulluğunda yallanıb, ondan əli üzüləndən sonra yeni qurulan hökumətə yarınmağa çalışan, mənəb, var-dövlət qazanmaqdan başqa heç bir marağı olmayan Bəbir bəy Qumrunu toruna salmaq üçün Qədiri dilə tutub qulluğa göndərir. Qədir-Qumru müsibəti Azərbaycan xalqının həmin dövrdə ağır, dilənçi gün-güzəranıdır; gecə-gündüz barlı-bəhərli, bərəkətli torpaqlarda bellərini düzəltmədən çalışsalar da, balalarına bir qarın çörək qazana bilməyən kəndlilərin ağır həyatıdır. İnsan dözülməz vəziyyətdə, əlbəttə, suda boğulan nicat üçün saman çöpünə də əl atdığı kimi hər qarşısına çıxanın, bir az anlam göstərəninin arxasınca gedir, ondan kömək, qurtuluş gözləyir.

Varlı da, kasıb da erməni təhlükəsini görür, daşnakların azğınlaşmasının faciəli sonluğunu başa düşür, lakin böyük təhlükənin qarşısını almaq üçün aralarında milli birlik yoxdur. Romanda yığcam bir dialoq bu gərgin duruma aydınlıq gətirir:

«– Qədiri!

– Öldürüblər?

– Canını da alıblar!

– Gavur?

– Lap gavur, kirvələr!

– Dağda?

– Yox, yolda. Carçı dərəsində üç erməni tutduq. Qədirin başbiletini onların cibindən çıxdı. Görünür dağa gedəndə soyub öldürüblərmiş...Qorxma onun qanını qardaşın yerdə qoymazdı».

Bununla xatırlanır ki, düşmənli xalqıq, ermənilərin kin-küdurəti heç zaman səngimir, həmişə eyni silahı – unutqanlıqımızı işə salırlar, bu baxımdan bizi özümüzədən yaxşı tanıyırlar.

Erməni zəhəri ətimizə, qanımıza, iliyimizə işləyib, xain qonşu yalnız qonşuluqda, böyrümüzdə, yan-yörəməzdə yaşamır, aramızda, bizimlə olur, əlinə fürsət düşən kimi zərbəsini vurur; çuğullayır, şərləyir, çalır-çapır, öldürür, yerimizə-yurdumuza sahib çıxır. Yetmiş il unudulubmu? Özümüzü görməməzliyə vurub yan keçsək də, Azərbaycanı caynağından buraxmayan erməni xəyanətinin və təcavüzünün hər dəfə təkrar olunmasının günahını kimlərdə görməliyik?

Yazıçı cəmiyyətdəki boşluğun yaratdığı faciələrin kökünü tam açaraq başqa əsərlərində olduğu kimi onun səbəbini milli şüuru-muzdakı kəsirlərdə görür. Xilas yolumuz isə vətəndaş həmrəyliyində, milli birlikdədir. Harınlamış bəylər, azğın yüzbaşılar, əli şallaqlı kəndudalar, ikiüzlü din xadimləri ciblərindən o yanı görmürlər. Mir Cəlal bu acınacaqlı vəziyyəti aşağıdakı sərrast cümləylə vermişdir: «Bu söhbət nə qədər qəribə, nə qədər təzə olsa da Bəbir bəyi məş-

ğul edə bilmirdi, çünki o çox dalğın idi, gecikmiş və kiflənmiş bir «eşqin» qorxusu ilə keflənmişdi».

Ölkədə ehtiyac kasıbların ruhunu əzib, cismini xırpalayıb, başını qatıb; heç kəs yaşadığı evin kandarından, kəndinin-kəsəyinin həndəvərindən, tamahının, şəxsi marağının çərçivəsindən kənara çıxıb həmvətənləri ilə birləşə, yeni dünya, yeni dövlət qura bilmir.

Milli burjuaziya hələ zəifdir, təzə ayaq açan uşaq kimidir, xalqa başçılıq edə bilmir. Ermənilər və bolşevik qüvvələri bu boşluqdan istifadə edir, yaralı yerlərimizi öyrənib ondan yararlanırlar, ilan kimi hansı damardan çalmağı yaxşı bacarırlar. Əsərdə bu acı tarixi həqiqət belə ifadə olunur:

«Ağsaqqal kişi Qədirlə yanaşı, diz-dizə gedirdi. Onu başa salırdı:

– Bundan bu yana yollar qorxuludur, oğul, ermənilər rahat oturmurlar. Yaraq-yasağını yüklərdə gizlət. Yoxsa nə lazım, mərdimazara rast gəldin. Bizi də incidərlər».

Mir Cəlal erməni quldurlarının azərbaycanlı yolçuları talan etməsini kiçik bir səhnədə təsvir etsə də, bununla bir çox tarixi həqiqətləri yenidən gündəmə gətirir. Qədirgil həyəcan və qorxu içində yol gedirlər.

«Axşama yaxın idi. Heç bir insan izi yox idi. Səssizlik ürəklərdəki qorxu hissini daha da artırırdı. Qatırçılar udqunmağa da ehtiyat edirdilər. Dərənin dibinə endikcə göz böyüyür, hər şey qaralır, şübhəli görünürdü».

Bu canlı təbiət təsviri sanki Azərbaycanın o zamankı ağır, qorxulu əhvalının əksi idi; çünki cəmiyyətdə gərginlik hökm sürürdü, ermənilər həmişə olduğu kimi dar macalda başımızın üstünü alırdılar. Nə gizlədək, onlar belə «qoçaqlıqda» həmişə bizdən üstün olublar.

Hazırlıqlı qaçaqlar təpədən dırnağa kimi silahlanıblar. Azərbaycanlı yolçuları qarət edir, təhqir və hədələrindən qalmırlar. Erməni riyakarlığının bir əlaməti də ortaya çıxır – onlar güclünün

qarşısında qorxaq və qul xislətində olurlar, zəifin, gücsüzün isə qənimidirlər.

«Quldurlar dağdan-daşdan seçilməmək üçün qaya rəngində geyiniblər». Yazıçı iti qələmiylə yenə gözümüzü açır, məkrli düşmənlərimiz çirkin əməllərinin arxasında gizlənib görünməz olur, cildlərini dəyişib, bütqələmun kimi rəngdən rəngə düşürlər.

«Qaçaqların bu təhdidedici sözlərinə yolçuların anlamadığı şeylər də qarışırdı. Onların bəzisi azərbaycanca danışdı».

Mir Cəlal iki qısa cümlədə bu günkü dərdimizi də qələmə almışdır. Tarix boyu belə olmuşdur. Qaraçı ermənilər torpaqlarımıza göz dikmiş, adətlərimizə yiyələnmiş, musiqimizi, milli mətbəximizi oğurlamağa cəhd etmiş, dilimizi yaxşıca öyrənmişlər ki, bizə yaxın olub mürdar əməllərini daha rahat həyata keçirsinlər. Biz sülhsevər xalqıq, düşmənçilik etməyi bacarmırıq. Ermənilər bu sahədə millətimiz kimi kortəbii deyil, düşünlümüş hərəkət edirlər. Yazıçı real səhnələrlə sübut edir ki, onlar Azərbaycan dövlətinin qurulmasının böyük təhlükə olduğunu anlayaraq dövlət qulluğunda duran, əli silah tutan azərbaycanlılara qarşı daha amansız olurlar, çünki bir gün həmin silahların özlərinə qarşı çevriləcəyindən qorxurlar.

«...qarayanız qırmızıyanaqlı bir yaraqlı Qədirdən şübhələnmişdi. Üzünə baxanda az qala kişinin zəhri yarıldı.

– Nə karasan?

Qədir nə demək lazım gəldiyini bilmirdi. Kürkün altında gizlədiyi tufəngi xatırladı. İşin üstü açılacağını zənn etdi: «Qulluğa getdiyimi biləcək, tikə-tikə doğrayacaqlar...»

Xalqımız çar əsarətindən xilas olub, öz milli hökumətini qurmuşdu. Artıq çox adam anlayırdı ki, yeni yaranmış hökuməti əldə saxlamaq üçün yollarını azmış harın erməniləri öz yerlərində oturtmaq lazımdır. Bəy bunu belə ifadə edirdi: **«Daha nə istəyirlər? Hökumətimiz də Azərbaycan, islam əlində, Məhəmməd şəriəti ermənilərin bu gün-sabah külünü göyə sovuracaq».**

Azərbaycanın ürəyi qədim Gəncədə xilaskar türk ordusu, xalqımızın qeyrətli oğulları işğalçı ermənilərin belini qırılmışlar. Ermənilərin ürəkləri çatlayır, intiqam hissi ilə yanıb-yaxılır, Gəncəylə bağlı nə varsa, yer üzündən silmək istəyirlər:

**«Yaraqlı qocaya inandı, barmağını silkib, acıqlı-acıqlı tapşırdı:
– Ki gəncəli olmayıbsan, sağa dəymədim. Onların başını kəşəcəyəm. Ki pirsət düşsə!»**

Bu kiçik səhnədə kinli düşmənlərimizin bizə qarşı barışmaz münasibəti bir daha nəzərimizə çatdırılır. Mir Cəlal uzaqqörənliklə bu gün erməni işğalında inləyən ata-baba torpaqlarımızın acı aqibətini çox inandırıcı vermişdir:

«Hər il bu zaman bu yolun ətəklərinə qədər çadırlar, obalar düşərmiş. Ara qarışandan bəri dağın da ləzzəti qaçmışdı. Gələn az idi. Dəyələrdə də həmişə çal-çap olurdu. Bu il hələ yay köçünə xeyli qalmışdı. Belə olsa da hökumət yaylaqların əldən getməsindənmi və ya ermənilərin hücumundanmi qorxmuş, burada tez-tələsik çadırlar qurmuş, dəftərxana gətirmişdi.»

Hər hansı şərh bədii əsəri publisistikaya çevirir. Əslində, yazıçı ustalığı elə bundan ibarətdir ki, içimizdən, yan-yöremizdən ayrılmayan, elə yaşadığımız həyatın özü olan böyük həqiqətləri kiçik məqamlarda qabartsın.

Həqiqət udduğumuz havadır, getdiyimiz yol, danışdığımız söz, özümüzdən belə gizlətdiyimiz sirlərdir. İyirminci əsrin əvvəllərində belə idi, iyirmi birinci əsrin əvvəlində artıq allı-güllü yaylaqlara gedən yollar bağlandı, dəyələrin yerləri cəllad əlləriylə çıxarılmış göz çuxurları kimi qaraldı, sarı dağçiçəkləri düşmən təpiklərinin altından qalxıb bir daha dikəlmədi. Qorxduğumuz hadisə başımıza gəldi, yurd yerlərimiz düşmənlərin əlinə keçdi. Başibəlalı insanlar çaşqın idilər, təhlükədən qurtulmaq üçün yaralı quş kimi çırpınır, nicat yolu tapmayaraq hər açıq qapıya üz tuturdular. Təəssüf ki, bu qapıların çoxu tələ idi, onların arxasında hansı xəyanətin, hansı faciənin gizləndiyinin fərqi varmırdılar. Bunlar zahirdə xaosun me-

xanizmi kimi görünsələr də, əksər hallarda onları siyasi məqsədlər güdən nizamlı qüvvələr hazırlayıb işə salırdılar.

Mir Cəlalin 1939-cu ildə başa çatdırdığı «Bir gəncin manifesti» romanında görürük ki, artıq erməni sindromu ikiüzlü ingilis siyasəti qarışığında, yoluxucu bolşevizm mərzəi şəklindədir. Suda boğulanlar kimi batıb-çıxsa da, arabir görünse də, əslində, düşünlümlü şəkildə, uğurla həyata keçirilən məkrli proqramdır.

Erməni Suren Mərdanın arxasınca kəndə gəlir, ağır vəziyyətdən istifadə edərək gənci bolşevizm toruna salır. Yetmiş il canbırqəlb olduğumuz, bir sırada çiyin-çiyinə kommunizm qurduğumuz erməni «dostlarımız» kimi son dərəcə səmimi, əsil sirdaş kimi görünür. Kim bilir, bəlkə Suren daşnak partiyasının təlim keçib məhvimizi hazırlayan üzvlərindən biri imiş?

Azərbaycanlı qadın Sona oğlu Mərdanla Surenin «qardaşlıq» kağızını az qala üreyinin başında saxlayır. Məzlum Bahar isə quru kağız üçün canını verməyə hazırdır. Bu «qardaşlıq» məsum uşağı ölümün pəncəsindən ala bilmir, çünki riyakar, şovinist rus bolşevizmindən nicat, azadlıq gözləyən, məkrli erməni qonşularını özünə dost, arxa bilən unutqan xalqın ilğim ümidlərinin real sonluğu belədir; yüz illərdir günahlarımız kimi qarşımıza çıxır, başımıza çırpılır, yenə ayılmırıq. Bu həqiqət Məşədi Müseyibin dili ilə belə çatdırılır:

“Kimdir Suren dayı? Suren dayı bizim qəhrəman əsgərlərimizin qılıncından qurtulmuş dağ ermənisini! Kim bilsin, havaxsa bolşevikliyə qoşulan bir dığa! Onu bilirsiniz ki, bu saat düşmənlərimiz əl altından işləyirlər? Yaqub özbaşına atılıb sənin dustağını qaçır-mır. Ona bu cəsərəti verən var. Bu zəmanədə Suren dayı müsəlman kəndinə qonaq gəlməz! Onun məramı, mətləbi var. Onu göndərən var. O, vacib işə gəlir. Yəqini belədir...”

Üşənirsən, axı yazıçı həqiqəti verib, Mərdan haradan biləydi yüz il sonra, iyirminci əsrin axırlarında olaylar yenə təkrarlana-caq, bolşevik surenlərin törəmələri mərdanların özləri kimi rəhmdil,

qonaqpərvər nəsil-kökü, nəvə-nəticələri ilə çörək kəsib, halal süfrələrinin başından qalxıb, dədə-baba yurdlarını işğal edəcəklər? Mərdanlar xəbərsiz idilər, biz də təkrarlanan faciələrimizə göz yumurduq, bizdən ötüb yan keçəcəyini güman edirdik.

Sovet imperiyası dağılmışdır. Keçmiş SSRİ respublikaları fürsətdən istifadə edib müstəqillik qazanmışlar. Ermənilərin köhnə işğalçı ssenariləri yeni iştahla, yeni variantlarda, yeni niyyətlərlə, qüvvələrlə işə düşmüşdür. Qarabağ, Zəngəzur əldən gedir.

MİLLİ MƏNƏMLİK MİLLİ MƏNLİYİ ÜSTƏLƏYİR.

ERMƏNİ XAOSU AŞKARIN ALT QATI, XƏYANƏT ONUN TƏRKİBİDİR; SEL-SU GƏLƏNDƏ ÜZƏ ÇIXIR, YA DA DƏRİNƏ BATIB GİZLƏNİR, ƏLVERİŞLİ MƏQAM GÖZLƏYİR.

ERMƏNİ XAOSU – GİZLİNİN FÜRSƏT GÖZLƏYƏN XAİN MAHİYYƏTİDİR; QABARMALAR ÇƏKİLƏNDƏ AYSBERQLƏR KİMİ ÜZƏ ÇIXIB AŞKARLANACAQ, YERİMİZƏ-YURDUMUZA SAHİB ÇIXACAQDIR.

Mir Cəlalın xeyir və şərin əbədi mübarizəsi mövzusunda yazdığı əsərləri millətin taleyini yad əllərə tapşırımmamağa çağırır. Biz inanırıq ki, ədalət bərpa olunacaq, artıq öz müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan xalqı tarixi sərhədlərini bərpa edəcəkdir. Güneyli, qüzeyli torpaqlarımız birləşəcək, bütöv Azərbaycan bərqərar olacaqdır.

Lakin bunlardan öncə qədim türk torpaqlarından erməni cəlladlarının mənfur izlərini silməliyik. Yıxılı dirəkləri qaldırmalı, uçulu divarları yenidən tikməliyik.

MAHIRA ABDULLA

ETERNITY. A MOMENT

PHILOSOPHIC ESSAYS

'Eternity. A Moment' by Mahira Abdulla, a study of philosophy of humanism, problem of national consciousness and solidarity, the Armenian issue in the novels by the Azerbaijani writer, scholar and educator Mir Jalal Pashayev, was published in 2008 publishing house.

The book was received by the literary community with interest.

It is published in English and Russian for the first time.

THERE IS ONE AND ONLY GOD
ABOVE YOUR EYES, ABOVE YOURSELF -
YOUR MOTHERLAND!

Instead of an Introduction

*ETERNITY – a boundless heaven
without beginning or end
an infinite shoreless ocean
it is not immeasurable
endless freedom.*

A ruthless order showing everyone their place and limits. A tyrant prohibiting from stepping over the limits and boundaries.

Life is a moment. The gallows, where we are crucified. Unable to get off.

No one lives another's life.

LIFE is an impassable space, a closed dungeon.

Then A MEMORY OF ETERNITY. This is what tore us away from the Creator's safe hands and brought us into the world, gave us love for life and made our days meaningful.

Life is a shining spark. This is an eye opening in the brain. There are people like questions without answers. They come into the world blind and leave it blind.

A lamp does not burn and smoke without oil.

Those, who share their memory of eternity with the mankind and turn from a spark into light, are great personalities, geniuses. Not only do they live their own life but they also melt into the people, the nation, the land and share their light beams with the creations and take upon themselves the load of light.

Eternal memory accepts and shares and refreshes the NEW ENERGY that comes back to it.

A Moment is within Eternity.

Eternity is within a Moment.

Those, who live their creative fortune, the national history and memory of the people with dignity, become immortal like the remarkable son of the Azerbaijani people, a citizen writer, a gifted scholar and educator Mir Jalal Pashayev. Mir Jalal used to say that he would like to make his contribution to the fate of the humanity. He gave our literature, our science works too big and valuable to be confined within the bounds of life.

High mountains seem even more majestic from a distance.

Man is reborn every time he is remembered, they say.

Our grateful people celebrated Mir Jalal's 100th birthday on the highest level. The year of an anniversary is usually filled with memories about the birthday person, events and essays dedicated to him. Mir Jalal, however, who is known as a kind, modest, honest man even outside his anniversaries, is a writer always remembered with respect and love, a writer out of time. An inextinguishable hearth gathering us with its flame and warm.

2008 is coming to its end, and the anniversary fever is subsiding a little. Still I cannot put in order my three essays, which I started to write in 2007. I keep reproaching myself. How could a person, who has been working in press since her adolescence, who is a journalist by profession and loves Mir Jalal's personality and works like her homeland and people, became a slave to those essays? Is it a journalist's lack of professionalism or a poet's impatience? Responsibility and fear, perhaps?

Fear it is! I am afraid that, if tidied, sieved, lined up and put onto snow-white paper sheets, the hearty words and feelings for Mir Jalal, which have been welling up inside me for years, stiff and hard like layers of Earth's crust, intertwined like seven levels of the boundless blue heaven, will cool, tangle and lose their freshness.

When I was young, I lived and worked in Sumgayit

and was a participant and organizer of most events and meetings with writers and poets. I was one of those, who spoke at the meeting with Mir Jalal in the central city library in 1978, and I remember saying that his works were as if written about our region. I can repeat it now, Mir Jalal's works are about Karabakh, Nakhchivan, Zangazur, Baku, Goyche, Ganja...

They are about Ardabil, where he was born, about Gubadli, my homeland, about Tabriz, our wounded heart, the name that makes our lips crack with pain; they are about the whole Azerbaijan.

They are about the woes and eternal pure dreams and desires of each of us, they stroke the golden strings of longing for Motherland.

Mir Jalal is not a writer of one village, one region but a son of the whole Azerbaijani people, the whole Turkic world, defending the honor of our northern and southern lands. He is our wakeful eye, unstoppable voice of truth. The Hekeri River falls into the Araz. The kinglike Araz, like the backbone of Azerbaijan, holds our hands on both sides. God populates with His creatures their lands sooner or later and turns giant rivers back into their beds. We will return to our lands!!! And our hearts will be, as they are now, full of eternal cherished memory of Mir Jalal, which brings love and freedom from one bank to another.

The yearning for my fathers' land enslaved by the Armenians entangled my life and I still cannot untangle it. I edited six versions of the essays, I polished the lines, choosing the most balanced sentences, I cut the volume in half, and the ink of the last essay had hardly dried up when it turned into a writing. When I compared the first copy with the latest one, they were so different that six essays seemed to have been written by six different persons.

I am very impatient when it comes to writing. I write everything, from poem to novel, impromptu, in one breath, it only has to be proofread before printing. But I could not sort out three essays and publish them even in a periodical;

my CDs erased themselves, my e-mails with essays attached failed to reach the recipients. I was struggling in the web of bewilderment. Finally, my daughters asked me, 'Mom, what is it with those essays, why can't you finish them? How much longer would you work? How much patience you must have!'

And their questions became the answer to all my confusion. I realized that charisma and light creative energy of Mir Jalal's personality captivated my pen and wouldn't release it from its attraction.

SO, THIS IS WHAT MADE ME ORBIT AROUND MY DREAMS LIKE EARTH SATELLITES.

The essay was just an excuse. Invisible endless threads stretch from Mir Jalal's works right into our hearts, into the people's woe, becoming social and turning into our national spiritual values.

Following them, I returned to my fathers' land, my blood, my family, my roots, which are imprinted in my heart with trails of thrushes and roes, with scents of thyme and cephalaria. I could not tear myself away from the steep paths of Zangazur that turned into heavy rocks, from the snow-covered pastures that raise their eyelashes and do not look into my embarrassed face, from the tortured Mountain Ziyaret, whose mist and fog freeze into grains of ice like tears on my cheeks.

A Moment is Death. Swan song. Fluffy feathers whirling in the air – they will not become a pillow under our heads.

Right and neat – Logic. Creative work is the noose of gallows. It tightens up as you struggle.

Period. The only passage from a Moment to Eternity. Life in this world is nothing. Immortality is a test of time, appraisal by people after death.

There it was, the story of three essays written in a year and a half!

**PHILOSOPHY OF HUMANISM
IN MIR JALAL'S NOVEL
'MANIFESTO OF A YOUNG MAN'**

What is the secret of the writer's immortality? Everyone just assumes but the reality always comes to the foreground.

Actually, if what we call the reality gets into the bottom layers of the visible, it turns out to be not as real as it seems either.

Coming through Perception, Appearance, which is the external view of the reality, finds its reflection in the bottom layers of consciousness and returns to the upper layer, making a circle of cross-reflection, going from the eyes to the brain, tongue, practical activity, from comprehension to self-expression. It is not individuals that collide during that distribution but the perceived realities, and a mutual exchange of notions of truth and their formation through artistic images, pictures of practical and empirical meanings within spans of time and space. After that, the content remains complete and intact even if the form changes.

Preserved content is the true Reality.

Works, which show themselves in the reality uniquely, remain unchanged and enrich themselves, absorbing earthly and cosmic knowledge, are a Gobustan preserve.

Novels by the talented Azerbaijani writer Mir Jalal can be included in the sections of history, psychology, everyday life, and they take equally worthy places at all levels. Those sections would be relative, for Truth is inimitable; it is perfect and complete, life creation itself; life realities and philosophy of humanism that combines all positive human properties are the foundation of creative work, educational activity of the pen master. I was carried away by those

books even when I was a schoolgirl; one of the most favourite characters of my carefree childhood was Bakhar from the novel 'Manifesto of a Young Man'. Healthy psychology, way of life of a country child, the child's fair heart, immune to the shadows of poverty or politics; those feelings were familiar and relatable to all of us.

Such supreme feelings and expectations have been inherent in conscious human since his appearance and formed the background of folklore and written literature later but have been analyzed from different points of view in real life. As human society develops and forms its structure, humanistic ideas spread to the whole public opinion, forming as philosophic concepts defending interests of individual strata, classes and societies in different periods.

Philosophy of humanism was the main subject of public opinion in the Renaissance and reached its peak in the Reformation. G.Boccaccio, F. Petrarka, Rafael, Mirandola, Michelangelo in Italy, Shakespeare, F.Bacon in England, M.Montaigne, F. Rabelais in France, M.Cervantes in Spain, and other ingenious personalities enriched the idea of all-round development of man as a concept improved by Kantianism afterwards.

As we can see, development of philosophy of humanism has always been something that was achieved by European states. However, it is undeniable truth that it is deeply rooted in the ancient Orient, including the Turkic history and culture. Humanism – philosophy of human – was inspired by folklore in Azerbaijan, being the basis of creative work of Nizami, Fizuli, Nasimi, H. Javid, M. Hadi, Y.V. Chemenzeminli, A. Huseynzade and other geniuses.

Marxism-Leninism, or proletarian humanism, that was based on materialistic dialectics in the Soviet era and rejected all theses preceding it combined all elements, which lead to 'atrophy' of personality and diminished human, tearing him from spiritual world and sacred life completely. Though elimination of private property and general transition to collectivism was related to social

situation, in economic one, it was eventually directed at crushing human self and yielded actual results. Socialist realism that became an integral part of the ruling party, penetrating into all spheres of the Soviet life, turning from a philosophical concept into an ideology that killed people and shook the national mentality and began serving the new Socialist regime. Those opposing the antihumanistic socialism were annihilated, branded as enemies of the people. Socialist humanism actually opposed the harmony of life and served to separate people from the environment that formed them as full-grown personalities, thereby destroying their love for the Motherland, for the nation.

God, Creator is eternal, perfect, powerful, creation is His SELF-EXPRESSION, which gives the sense of immortality to the creation.

The surrounding world, the globe, the galaxy are forms of matter. Our home, our hearth, our homeland are its forms, too. Even though Mir Jalal's life and creative work belong to the Soviet period, his works, which are far from class selfishness, are based on such beautiful ideals that make our existence meaningful, such as love, faithfulness, mercy, love for one's family and homeland. The writer pictured the character of Bakhar with such subtle convincing strokes that Merdan and other characters remain in the shade. Baseness the child faces every now and then cannot overshadow the child's inner world, quite the contrary, they polish his fair pure innocent sun-like heart. In these terms, Bakhar is one of the most impressive and interesting characters in the Azerbaijani literature.

The novel shows humanistic attitude to the whole mankind, particularly, to innocent people, children, women, the old. Bakhar lives in the heart of each and every Azerbaijani child. I was a child when I 'met' him, then I grew up and he moved with me from the country to the city; the trembling of his vulnerable soul that

thrashes like a helpless bird haunts me in the narrow streets of the big city.

Bakhar grew up with me with all his grieves and sorrows and I remained a child for ever with Bakhar. I became a mother, and still the endless sufferings of the small, hurt, insulted and always hungry little orphan boy keep my heart in the realm of pain.

As times changed, Mir Jalal's creative work was rising on the steps of history that sieves everything and everyone and shows true colours of everything, taking on new meanings, being renewed and enriched as the breath of time was refreshed. The secret of that immortality is in perception of the great God with all essence, our ideas.

For each of us, truth is matters falling into forms.

Being an integral part of that Whole, we adopt forms in the process of their perception by separating them into parts and share our energy, knowledge and experience with it.

Losing the form, the content acquires a new structure and becomes alien to us but it really remains unchanged in its completeness.

ETERNAL MEMORY IS WHAT STAYS INVARIABLE.

The secret of Mir Jalal's grandeur is that he does not intrude upon life rudely.

Intrusion is like an attempt to bite a piece of a rock with one's teeth and the teeth will eventually be broken.

Artistic endeavour is a dreadful process; it is like a lion ready to tear you to pieces if you lose, if you never leave the margins of your page, and if you win, there will be no wide literary arena, no competition, no risk, no passion, no creative obsession.

There is one final way left and you should not be split in half, you must embrace it, get into its heart and soul, be Two in One. To be both Yourself and Life itself.

Some 'ultramodern' writers speak of themselves as of revo-

lutionaries, even reformers, distorting and even denying the past, just to stay in public view. Nevertheless, our 'revolutionary' past was experienced and lived, whether we want it or not, it remains in the people's memory with all its woes and cautionary lessons. You cannot stop the course of time, as you cannot step from childhood into the old age or return from the old age to infancy. **For life does not start where another life ends, but hundreds, thousands of lives continue in the same persons, in different colours.** 1990s were lived in a different format, too, they took away our land, tore children from mothers' warm embrace, separated lovers. They destroyed homes, ravaged the Motherland.

The complicated social and political situation in Azerbaijan on the eve of great changes of the 20th century is depicted in the novel. **The desire to turn back time results in changing the person himself; this quest for innovations and reforms does not go painless and without loss.** If we look back at the history, we can see that any revolution was a protest against the current society, social and political regime, a desire to assert new views, interests and aspirations instead of old ones.

TRANSITION FROM A DESIRE TO AN ATTEMPT ENGENDERS VIOLENCE.

Mir Jalal's novel 'Manifesto of a Young Man' is always new due to its plotline and characters, being an invariable reality of life that recurs at all times and teaches us bitter lessons.

Talking about Bakhar's character, I recall some childhood images related to different revolutions, which I know from the world literature. Everyone loves Gavroche from the ingenious French writer Victor Hugo's novel 'Les Miserables' for his innocent soul that street life could not soil. The writer gathered the romantic, merciless, chaotic essence of the French Revolution of 1832 in that character. Poverty, cold and hunger do not break Gavroche unlike the naive, desperate Bakhar, he finds his way out of most hopeless

situations owing to his sense of humour and even helps other people in trouble.

The revolution is another adventure for the homeless, lonely but unflappable and ever optimistic 'prince', and it is also the flaming spirit of revolutionaries throwing themselves into the arms of death, climbing the barricades in their demand for freedom. Singing his little songs, Gavroche plays hide-and-seek with bullets whishing over his head and his life turns out to be as brief as the revolution.

Revolutions, wars are a business of the adults, there is nothing entertaining or romantic about them, despite what Gavroche thinks, they are dramas of the people that lost their carefree childhood.

Tragic fate of Gavroche and Bakhar, those representatives of different nations, prove that. One should not forget one important thing, which is that the Soviet ideology always used children for its dark dirty purposes. There was not a single person in the Soviet Union who would not know the main Young Pioneer of the country Pavlik Morozov, the embodiment of the Communist patriotism and faithfulness to the party. Literary works, articles were written about him, institutions for children were named after him, his name was in newspapers and magazines, sounded on the radio and television. There was even a film made about him. Pavlik was presented to the Soviet people as follows. Having established the first Young Pioneer unit in the village Gerasimovka in Sverdlovsk oblast, Pavlik helps actively the Communists build a collective farm. The brave pioneer, a person of principle, accidentally learns about the kulaks¹ plan to destroy the supply of grain and informs the state authority about it, even exposing his own father, who is among the enemies of the revolution. For that betrayal, the kulaks (his own grandfather,

¹ Wealthy peasants in the Soviet Union were dubbed kulaks ('kulak' meaning 'fist' translated from Russian)

grandmother and uncle) murder Pavlik and his younger brother in the woods with particular brutality. The unthinkable violence over the innocent children shakes the whole Soviet Union, and Pavlik Morozov turns into a legend. To the younger generation, he becomes a shining example of a fighter for Communism, ready to give away his life and family, irreconcilable and merciless to the enemies.

A component part of Stalin's policy at that time was separation and alienation of the young generation from such high moral norms as family and friendly duty, and turning them into slaves of the interests of the party, and if necessary, making them expose their own relatives and friends, even sign their death sentence. Exposure of 'public enemies' was aimed at shaking of such foundations as national and spiritual values, principles of humanism and turned into mass psychosis. Repressions that ended millions of human lives were justified.

Politburo even raised the issue of putting up a monument to Pavlik Morozov on the Red Square in 1935-36. Many remarkable representatives of Soviet intellectuals were made the driving force of that false and harmful policy. The proletarian writer Gorky wrote, 'His memory must be immortalized, that little hero deserves a monument and I believe that there will be a monument.'

Those ideologically dirty political diversions failed to break the spirit of such conscientious pen masters as Mir Jalal. His best works were created in the years of Stalin's repressions. Humanism is the outlook that acknowledges the idea of freedom and happiness for well-being of man as person, his right to try and demonstrate his skills and abilities in practice. One cannot deny that 'Manifesto of a Young Man', considering the title, is devoted to a young Azerbaijani named Merdan, who has no hope for happiness in his life and participates in the revolutionary process because of his despair and not because of his political maturity.

The novel is also interesting in terms of showing the psychology of masses, which have been separated from the routine way of life due to the pressure of heavy life conditions and took another course.

A rebellion against one's parents in Azerbaijan is equal to a rebellion against God. Why was Pavlik Morozov's revolutionary vigilance so exaggerated? As a matter of fact, another even more frightening antihumanistic aspect of this problem was bringing up the youth in the spirit of antihumanism at the level of party policy, involvement in the collectivism movement, turning it into a faithful, disciplined, politically mature force. When all the Soviet people celebrated the 50th anniversary of death of the hero pioneer as an important event, Yuri Druzhnikov, Professor of the University of California, emigrant writer shed some light on those doubts with his book 'Informer 001: The Myth of Pavlik Morozov', exposing Stalin's policy, to be more precise, he caused a big political scandal, voicing what many knew but were afraid to say.

Politics is the inside of economics.

The main aim of the people was to return the gifts of life raised by laborious hands to their creator, that is, to the people itself. It was what justice required. Naturally, in all former Soviet republics that were involved in the revolution like Azerbaijan, the working people supposed with every spark that the torch of hope will light up and threw themselves into fathomless abysses for the new life. Those people, who gave up hope for the old regime, rose to fight in the name of right for life and material wealth. If they had known that they were to destroy private property, which they had dream about for ages, they would have never chosen that way. Discontent rose as early as in the first years of the Soviet power, when thousands of people learned that they had been deceived. Suffice it to say that 12 millions of villagers in the whole country fled from collectivization and moved to towns in 1928-32. Great unrest arose everywhere. The state had to undertake serious measures

to prevent them. The dreadful death of the professed hero and his younger brother seen as an antirevolutionary terrorist act was a secret mission that was carried out in cold blood by the special agents of sent by the state to intimidate the population of Ural and Siberia, who would not accept collectivization. The hangmen that performed that bloody task successfully (the children's bodies were pierced with bayonets of the murderers, who did not dismount their horses so as not to leave traces) were honoured with high degree of respect and awards from the state and the party.

After that, immense panic rose in the country; people were afraid for their lives, for those they loved. 'Death to the murderers of Pavlik Morozov' campaign that lasted for many years became the ground for annihilation of hundreds of thousands innocent people. Lie outbalanced truth, the terrible fact was so blown up that even in the period of 'democratic' perestroika, when the facts of Stalin's repressions were made public, party leaders took serious measures to emphasize Pavlik Morozov's issue that exposed the true face of antihumanistic socialism.

History eventually restores justice just like night gives way to day.

The writer Yuri Drujnikov exposed Stalin's antihuman criminal policy and showed the world that there was no Young Pioneer organization in the village of Serafimovka whatsoever, that Pavlik was called Pashka and his father, a former Red guerilla, was the chairman of the village Soviet and not a kulak, and that it was Pavlik's mother, jealous of another woman, who made the boy to turn him in.

Throughout history, such high principles as equality, freedom, dignity were taken as norms that regulate interpersonal relationships in society. In the 1920-1970s, the Communist Party, however, regarded children's literature unambiguously as an important integral part of the party policy and presented it as up-bringing of new man.

Party leaders L. Trotsky and N. Krupskaya wrote articles exposing adventures of silly children characters, unthinkable in the Soviet reality, alienating the younger generation from the aims and duties of the state, as abstract humanism and criticized severely the writers, who created such characters. Accusations were followed by oppression and punishment, so K. Chukovsky, S. Marshak and other children's authors became cautious. Such authors as D. Kharms, Y. Olesha defied prohibitions and continued to create bold works beyond party formats. The Soviet censorship system could not remain indifferent to such boldness and ideologically 'harmful' works were immediately banned.

'Timur and His Gang', a short novel by Arkady Gaidar, was published in 1940. The short novel narrated about a model Young Pioneer named Timur and his gang of littler helpers, who carried out his orders. Timur and his gang helped families of soldiers, who fought in the Red Army, lonely old people, took care of improving the environment. Hardly had the epidemic of the 'first Young Pioneer of the country' subsided, when 'Timur's fever' began. It was not some ordinary children's friendship and play. The disciplined, Soviet-spirited gang punished and arrested children that defied the Socialist order and way of life. Humanistic slogans, endless 'kindness' of Timur and his gang, which reflected the violent Soviet reality, spread all over the country. That was the second stage of the Socialist educational system, that is, the younger generation, who had taken part in establishment of the Bolshevik revolution with enthusiasm, was already an active participant of building of the Soviet system. 'Timur's' gangs were organized across the country.

To isolate a creative person from his era, his time is to isolate him from truth.

Works like 'Pavlik Morozov' and 'Timur and His Gang' that served the party ideology were among the most popular and model literary works in the period of Mir Jalal's life and creative

work, but the pretended Communist humanism was alien to the writer's soul. The artistic work and educational activity of the writer, who was familiar with social realism and Soviet children's literature, were not squashed by the wheels of the Soviet propaganda machine but came out of the dark like a beam of light, together with such interesting images as M.A. Sabir, A. Huseynzade, J. Mamedguluzade, Sona, Gumru, Gadir. The novel 'Manifesto of a Young Man' was written in the time of toughening Soviet tyranny but it covers the period that preceded the Bolshevik revolution, and all the dark cannot overshadow the soft pure heart of Bakhar's character. The death of a weak vulnerable child that had been born in Azerbaijan and needed only parental and social care immediately BEFORE THE REVOLUTION, BEFORE THE VICTORY OF THE 'LIBERATING' BOLSHEVISM was a logical denial of the lie about Pavlik Morozov, the disgusting activity of Timur and his supervising squad.

If we consider that the novel was completed in 1940, which is nearly the same period when the above-mentioned works were written, Bakhar's character with its naturalness and innocence will rise in our eyes even higher. Not a single party slogan, not a single political campaign could overweight love for the homeland, people, esteem of parents and the old, son's love, respect for the family and friends, such supreme things as honour and dignity, everything that became the meaning, essence of life and scientific and artistic work of the patriot writer.

Where there is violence, there is no place for compassion and mercy, love and faithfulness. Bakhar's hands are tied in view of this irresponsible choice. He is an innocent victim and a victim's fate is inevitable tragedy and death.

The visible changed, the hidden remains the same.

Such vulnerable people as Bakhar are unable to break the resistance of seething revolutionary passions that rot from within, roaming political subjects and go to a new level. There is no sal-

vation for them, they are doomed to remain under others' feet and be crushed by them.

Freedom is relative, it is the highest level of Self-control.

The rich plotline of the novel is built around the transition to the Bolshevik revolution in Azerbaijan. The writer shows that stability and balance is lost in that time. For those like Bebir bey, freedom is themselves, it is the power and ability to destroy and build anything.

That spring was a 'hitherto unseen spring', it was to become a spring telling about a different life, a different dream, a different world, a spring that wakes hopes in millions of hearts. 'The cloudy sky was throbbing like a yearning heart, ever changing, ever shifting. The sun now lighted up like a lamp behind the clouds of different colours and forms, and patterns, then darkened like night, then turned yellow like amber or shone like pearl.' As we can see, there are four unique comparisons of the spring sun right in the prologue of the novel. Such beautiful descriptions of nature, intertwining with characters and events, free the content such as constantly changing psychological states from being just literature and enrich it.

Individuality, appeal of the same points of the time circle consists of such lights and dreams.

At such moments, you want to exclaim in excitement, 'oh, world!' The whole mood and idea of the novel are accumulated in that prologue like a sun beam in a drop of dew. Justice demands that gifts of nature should belong to the one who loved and grew them. The right time did not come then yet, unfortunately; many ways were to be walked, and many tragedies to be experienced. It is no mere chance that the title of the first chapter is 'Insult', an insult that suppresses human soul, destroys it morally and physically. The child of a poor man is insulted, abused, beaten, humili-

ated because of the memorial mulberry tree growing in the street; just because one has to be strong in the society one lives in.

The environment always strives to subdue the living, to turn everyone into its part, and the disobedient ones are thrown out. Politics is a game for grown-ups, it has nothing to do with Bakhar; he does not take any part in most of those events but they suppress him, tear him from his mother's arms and make him knock on other people's doors. He is a child but he understands injustice and tries to resist it. He believes that he has a right to enjoy the fruits of the memorial mulberry tree that belongs to no one. He merely demanded that right but was insulted, beaten and even left without any clothes. Mother Sona looks at her son in astonishment, 'What is his fault? He is a child, too, he is a human being, too, the memorial mulberry tree has actually been planted for him, for his like, for orphans, for the hungry. Shouldn't hadji's¹ son have at least a grain of conscience? Who would bear such injustice?'

The one being beaten, the one that fell is the one to blame. Bakhar realized again that he could not persevere, he realized that bitter truth with his child's mind; his fault was his poverty. His brother Merdan did not see Agamejid's fault either. He said that they were to blame because they were poor. 'Die but never be poor!'

Under the sky and above the earth, God's truth is Justice.

Fruits of memorial mulberry trees are for the orphan but the laws of human society are written by the powers that be, truth is on their side; and even though the son of hadji Agamejid is only a child yet, he has learned that lesson by heart. He knows that hardships do not excuse Bakhar, and what is his can be taken from him by the strong and they even take his last clothes.

Grieves of troubled time are the same in the country and in

¹ 'hadji (also haji or hajji) - a Muslim who has been to Mecca as a pilgrim.

town. As the writer said, 'every stone falls on the peasant's head'. In Baku, it is 'beys and khans reign, too, what is the difference?'

It was obvious from the first chapters that it is mainly the weaker and vulnerable social groups, women and children, that become victims of violence. Callous hands that earn their honest bread, workers with faces black like oil and residuum, who cannot straighten their backs bent with heavy toil, have the same fate, suffer the same hardships, while passions burn and interests clash. Similarity of fates exhausts the patience of the deprived and directs them in one course. The opposing side, being unable to stop that flood, toughens the oppression and increases physical pressure. Both sides are confused, trying to keep the social balance, as all ethical values collapsed in the country.

A writer's creative work is a living life that comes from his heart, his soul. The strong dynamics, which is inherent in Mir Jalal's work, is clearly visible in descriptions of nature in the novel. Beauty of spring, the time when everything is in bloom, is compared to the bitter fate of the boy named Bakhar and brightens up, enriches the content. Winter has just ended. Bakhar¹ tends lambs in a meadow covered with green velvet grass. Knowing what hunger is, he makes sure that lambs eat their fill. He is in his carefree world, he presses the partridge he caught to his breast, lost in endless joy. He looks into the birds 'big almond-shape, beautiful, as if dyed eyes' and dreams that his mother will come to see it, buy a cage and the partridge will have baby birds, that he will feed it with wheat ears.

The bluebird leaves those who are unlucky in this life. This is how the writer pictures Bakhar's grief after he let the bird out of his hands, 'New clear and pleasant dreams were replaced with the usual curtain of sad, lonely and gloomy orphanage.' The Cossack seizes and drags Bakhar with him like a little lamb to learn from

¹ 'Bakhar' means 'spring' (translated from Azerbaijani)

him where Merdan is hiding. The poor child screams with terror, begging for help but everyone just passes by without helping him. Passers-by curse the Cossack but nobody wants to taste his whip. They are unable to help even if they want to, knowing that they would be dragged to the sotnik's feet like a wild beast, together with Bakhar.

Seething floods rushing from the mountains find their course quickly, sweeping away everything on their way. Bolshevik line is another aspect of the novel. Bolshevism contaminated people like an epidemic. Its advocates begin to rally. Azerbaijan turns into a polygon. Politicization of the nation is making slow progress. Life in the country is so bad that the poor people without a slice of bread can be directed anywhere. Their patience is exhausted but there is no unity, and beys realize that, too. Even a despot like Ilyas bey recommends to be cautious, not to provoke people with violence and larceny. Some people in his environment oppose to this recommendation but eventually, everybody agrees. A broad field for Armenian designs opens, and Merdan's friend Suren plays to the hands of Bolsheviks, a priest changes his clothes so as not to be recognized. Those, who become Muslim for several days, will build the Soviet power with us and will be among those, who will execute Mushfig in 1937. Their children with Russian invaders will shoot the civilian population of Khojaly.

This is our history, too, we cannot but see it, cannot deny it, for IT IS WHAT WE ARE OURSELVES.

Mir Jalal revives the little boy's hard life full of suffering by putting him against beauty, for where there is poverty, there can be no dreams, dreams are replaced with fear of hunger, longing for a piece of bread. The talented writer intensifies the plotline with those contrasts, keeping the reader in constant suspense. People, suffocating in the grip of hunger, struggling in the claws of tyranny, for instance, Bakhar's widowed mother Sona, Bakhar's miserable brother Merdan, can hardly see the divine beauty of

those heavenly places. The little gazelle that Bakhar caught is his last connection with the home village. First he loses his only support, his brother Merdan, then his beloved gazelle. Bakhar follows their path. The writer chooses that way consciously, the last resort of every man, the endless impassable road of the people that do not know where to turn for help, an unlit narrowing road. The road to hope, perhaps to death. With his brother gone, Bakhar loses his last hope. There is no more rescue from the Tsarist oppression, from those who throws desperate people into prisons in the name of Bolshevik ideas, from the English, who want to make Azerbaijan their colony, from local beys and khans.

Bakhar is an orphan, he has no one to protect him. His hope is gone with his brother. It has always been like this. Responsibility that the grown-up must bear, as a rule, falls on innocent children. Nobody in his home village hires him because of Merdan. He starts working for a piece of bread in another village. He does hard work that is unsuitable for his age, carrying heavy loads, fortifying dikes, tending cattle, plows fields, falling off his feet with fatigue at night.

'He bent his aching knees, pulling arhaluk¹ over his nose and fell like a horse cloth.' Such accurate picture of his tragic country life burns the readers' hearts to ashes.

Plowing is a living hell for Bakhar. Small stones pierce Bakhar's bare feet, even getting underneath his fingernails, in the heat of summer, but he cannot stop, he must follow the oxen until straw turns into chaff. Unlike the oxen, the small weak boy cannot bear hunger and lack of sleep. He runs till his head starts to spin, he catches on the tail of an ox to stop himself from falling. Everything grows dark before his eyes, and he sees unreachable delicious things that surround him. Oh, he must be playing in blossoming gardens, green meadows instead of the happy children of beys, rich children that eat bread and dairy butter. Bakhar's

¹ arhaluk - a type of old men's short outer garment

life, so full of suffering, is described in the following way in the novel, 'They don't need anything. Barley bread doesn't drive them crazy. Their faces never get weather-beaten under the burning sun. Their eyes don't hurt from the heat, their knees don't ache, they don't choke with sweat, don't lie in fever.'

Life is beautiful for those who look at it with happy eyes.

The outstanding master paints fairytale pictures like an artist. That beautiful nature, the 'scythe-like shiny' river, swallows soaring in the sky, gardens fragrant with flowers... it all belongs to other people, Bakhar has no right for anything. He is not even allowed to indulge in sweet dreams. In his dreams, he goes into the country. Here he is, tending cattle in the mountains. It is spring again, he is tending cattle, gathering flowers in bouquets...

God can give joy to an orphan but this joy will not be long. Village poor people get old when they are still young; none of them steps from their childhood into adolescence, all teenagers work hard, taking care of the household. Suffering does not dull the child's sensitive heart. Beautiful landscapes bring joy to the child's soul and touch it. The little gazelle that he found makes the innocent creature happy for a while but cruel people believe that this small gift from God is too much for him. They want to give his gazelle to the 'station' Englishman. Bakhar's shameless masters fall on their knees in front of the devils that came to squeeze the last juice of the home land, 'sharing' the child's joy. The events are depicted precisely, 'Sona sensed the tragedy of her Motherland and her people clearly in her life. Who and when will drive those hungry wolves stealing joy from a small child away from our home lands? When, when?..'

Bakhar's suffering in the country ends at that; he is separated from his mother just like the orphaned little gazelle. His city life is more interesting, impressive and instructive than Merdan's revolutionary activity. 'No news came from his brother, and no one sent news about him to his mother.' Sword-like sharp north wind

of Baku was sending that little exhausted creature from one door to another, and he could not find shelter anywhere. Death was already hovering over his head and he was begging for mercy; but all he got instead of help was insults. The writer showed the scale of the tragedy of the child through very powerful scenes. The city was driving lonely people, orphans, into the streets, into the rain and snow. And that was not a heavenly punishment but cruelty of the people that shared the homeland and its air with him.

Power is in money and titles and ranks. Mir Jalal writes about this bitter truth, 'Heaven could not and did not punish Sona's children. Heaven had no such punishment at all. But the grief that came from the earth and pierced heaven itself were killing Sona's child, such children as Bakhar.'

Bakhar freezes to death in the winter cold. And you think, oh God, how is it even possible that there was not a single merciful human being in this city who would help the poor little child? Where is, where is compassion of the hospitable people, who opened the doors of their hearts to the chauvinistic Armenians, Russians, English? You are horrified with the reality of the events, and you say goodbye to the hapless Bakhar in great sorrow and distress, because such children's characters arouse such humanistic feelings as love, mercy and compassion in the reader. The ending overshadows the grand victory of the Bolshevik revolution, as if the novel ended right there.

Months, years, centuries go by, and invisible endless threads stretch from such simple human characters as Bakhar, Sona, Gumru right into our hearts, into the national woe; tragedy of Bakhars become social and turn into our national spiritual values.

Bakhar simply could not survive. His brief little life stopped abruptly just in time. A new period of the Soviet tyranny was ahead, ruthless repressions, tragedies in Goyche, Karabakh, Zangazur that has been imprinted in our history as its blackest pages and scared away thousands of abandoned, orphaned Bakhars.

THE PROBLEM OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AND SOLIDARITY IN MIR JALAL'S NOVEL 'WHERE ARE WE GOING?'

It has become fashionable lately to criticize classical authors, and it is not research and analysis but a 'massacre of geniuses'.

How do seething inexhaustible springs from the depths of unrecorded time, absorbed by our heart and blood, waking our lost souls that soar on the wings of our spirit? – through living people, wise grandfathers and grandmothers, our invariable, timeless, never losing its significance and ever too great for political bounds and forms, folklore and protected historical sources and chronicles, traveling from age to age like priceless treasures, our classic literature, which lies on this foundation and is immortal owing to its connection with national traditions. Literature with all its trends and schools is a written chronicle, which must be written and mastered only in the historical sequence.

Above ideas and knowledge about the world, true literature is AN ENDEAVOR OF RECREATING ALL THINGS.

Everyone is a measure of the level, on which they manage to do that.

Artistic creative work is nothing else but reviving of the ready-made life with one's own colors and ideas every time.

In this context, the outstanding literary expert Mir Jalal is one of the ingenious personalities, who studied, taught, created and revived the historical encyclopedia, the literary heritage of the Azerbaijani people. All his works are a battlefield for struggle of not only literary characters but the society itself, its social strata, ideas

and beliefs. The pen of the great master has written the pictures of life in action in those works, where everyone speaks their truth, interests and takes a stand.

Mir Jalal's creative work is a great school, which we go to for all our life and never can graduate from; his rich literary legacy is always up-to-date and topical and will not lose its importance and freshness no matter how many centuries may pass. It will bring new meanings and colors with each era.

Trying to reach white clouds in the high sky as they may, each and every tree has roots deep in the ground.

High snow-covered mountains, whose tops touch the clouds, lie on the bosom of the earth, too.

The deeper those roots, the higher, stronger and safer the creative top.

Literary legacy of such classics as Mir Jalal is a support, which we hold on to and stand up and rise higher and higher. It is no secret that there are many 'writers' nowadays, who 'make a living' by writing, having no serious works behind them and filling that gap with meaningless scribble, pathetic and unsuccessful imitation of masterpieces of the world literature. Creative work of great talents, whose pen have been sharpened against the touchstone of literature, shines bright, but attempts to look special due to intricate plots, the urge to prove one's courage by defying national values end up in nothing.

What do you have left in your memory after you have read one of such works? You see that everything has just burst like a soap bubble and nothing touched you or made you think or learn something. The only thing left is regret for the wasted time.

A realist writer has always followed one criterion; if you ignore at least one link in the chain of rings of time and space, you will end with misleading distortions that obscure the consciousness and mind.

Great literature created by individuals is in fact of social sig-

nificance as well. Human child is fated to live his God-given life among people, in society, following its numerous laws and rules. We do not like or accept the Soviet era, which we criticize now, because the USSR, that prison for nations, inflicted heaviest never-healing wounds on our people, on our Motherland. We cannot just strike through and forget or make forget that era, which became the destiny for millions of people and covered seventy years' period of our history, stole seventy years of our life, our childhood, our youth, our Goyche, Karabakh, Zangazur. No one skipped it, everyone lived it. To reject others for having lived it is to reject oneself. It is uncharacteristic of our people, so respectful to the great and hoar-headed, to 'punish' geniuses; it is like punishing your own parents.

Certain influence of ingenious persons on history is an indisputable fact but they cannot stop its course or turn back its clock. Mir Jalal lived in that hard time but he knew historical objectivity well and could filter it through censorship. Life in his works is not only black spots of grief and woe; their pages had enough room for joy and happy days. The writer, who could tell black from white, good from bad in any circumstances, remained faithful to civil conscience in the time, when the sword of censorship would slash everything it came across. He studied and analyzed the works of such lovers of freedom and victims of repression as Mirza Alakbar Sabir, Alibey Huseynzade, Jalil Mamedguluzade, who had been branded public enemies and whose works were banned; he was taking a completely progressive stand, putting forward his valuable scientific knowledge and opinions and works.

Novel as genre, which requires a great literary skill, takes the essential place in Mir Jalal's rich creative work. Although his novel 'Where Are We Going?' was written in 1935, when cruel persecutions of the closed Soviet system raged, it has been written as it is, without interference with the reality and it is left for the reader to pass judgment. Of course, the Soviet reader, living in nos-

talgia for the 'smooth and neat, far-from-real golden past, when everything was free of charge', could hardly accept such truth.

The novel is about such a complicated period that the author had to possess not only literary skill but also sharp wit and deep political knowledge. At such moments, Mir Jalal did not use descriptive technique but rather demonstrated his extensive encyclopedic knowledge in history, philosophy, literary criticism. Only a writer gifted with such a combination of remarkable qualities could create valuable works.

The wind of Bolshevism was blowing in Baku, the city of oil, where ruthless class struggle was seething and foreign countries ruled; that wind was bringing new repressions from Russia, Siberian exiles and fetters, making the mouth of Armenian Dashnaks water. They raised their heads under the boots of the saving Turkish army and held out their hands to the Azerbaijani lands. Weakness and helplessness alarmed the intellectuals and the general lawlessness was straining the ideological confrontation.

Mir Jalal, who studied our classical literature and devoted his whole life to its advocacy, depicted the literary world of Azerbaijan in the beginning of the 20th century very vividly. Speaking of literary trends, the writer made them clash like unsheathed swords, leaving the reader in the literary field alone with his characters. As if a curtain rose, black covers fell, revealing the ideas and true colors of everyone. The reader melts into other worlds, not following the characters blindly, but inspired with their outlook and their life.

The main character of that deep psychological novel, which caught the pulse of time and never lost its topicality, is the immortal satirist poet Mirza Alakbar Sabir, who saw 'two worlds facing one another in that historic period' and realized the importance of the demand of 'that world struggle for soldiers of pen, in people, who turn words into weapons and enlighten minds'.

Convincing and impressive is demonstration of repressions,

merciless persecutions, insults that the worthy artist of words was exposed to for his courage. The poet's tormentors, unable to tame his freedom-loving spirit, resort to all means possible, persecutions and insults, trying to oppress and break him with material burdens. His 'everyday life is ruined', his family undergoes trials by hunger and poverty. The miserable father cannot raise his head and look into his children's eyes.

In the history of the mankind, in all countries, the predestination of persons, who always told the truth like Mirza Alakbar Sabir and are the voice of the people, who live and create in accordance with the dictates of their conscience, has been one and the same, has been misfortune and creative immortality. God cannot grant immortality to those who chooses transient earthly comforts, personal happiness, **for great literature, great art is too jealous to stand ambiguous attitude, it wants absolute rule all for itself.**

The plot of the novel is enriched with appropriate quotes from the Sabir's poems. Mir Jalal expresses the poet's sorry lot and hardships through his own verse.

Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
Zənn edərdim edəcəkdir, ona çarə ürəyim,
Bəxti mənhusəmə bax, mən bu təmənnada ikən
Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim!¹

Always faithful to the historical reality, always following facts, the scholar's detailed comments on Mira Alakbar Sabir's works left a valuable trace in this field of study. His research is also valuable because it takes into account the historical environment, the period of time, both objective and subjective factors. The reader is provided with an opportunity of comprehensive familiarization with

¹ Wretched woes made my heart ache / I thought my heart could help it, / But look how unlucky I am, when I supposed that, / my poor liver began aching too!

the social and political climate of the time, traditions and customs, rich literary world of the ancient Azerbaijani town of Shamakhy, where the poet lived and worked. The idea of the novel thereby becomes clearer and the personal tragedy of the freedom singer, whose heart was burning with love for his Motherland, rises to fight for freedom together with his nation that wants to be free of the press of slavery, to pour its voice into the voice of the progressive nations of the world, to become one of them.

Poets are the never resting beating hearts of the nation. Mirza Alakbar Sabir, with his sensitiveness and foresight, characteristic of all gifted people, seizes the moments crucial for his people, throwing his soul and body into the flame like a moth and surviving trials and tribulations, bitter sufferings, cruel persecutions with dignity and pride and power. Too big for Shamakhy, which turned into a prison, the poet longs to step into a wider battlefield, into the turbulent life, the life that is about to explode any second like a powder keg, to go to Baku, the city of revolutions, winds and passions. The writer portrays those days in the city of the rich and poor in the following way, 'The sound of azan, of bells tolling in churches, clocks chiming followed one another, each calling you in a different direction.'

M.A. Sabir made his greatest dream come true by coming to Baku. He got a job as a teacher at a madrasah but his hesitations and hardships do not end. And the soul of the poet tormented with people's pain, falling deeper and deeper into the abyss, finds peace only in 'Molla Nasraddin magazine'. Baku, which he had longed for so much, wrecks his health but his pen turns into a torch burning bright. The whole East reads 'Hop-Hop'¹. His 'Hop-Hop Name' are passed from hands to hands, they excite hearts and never leave people's lips, becoming a revolutionary slogan, a

¹ 'Hop-Hop', which means 'hoopoe' translated from Azerbaijani, was Sabir's penname in Molla Nasraddin

program of struggle. The poet groans, 'Unvanishing is the dark of the dungeon...'

Describing the activity of Molla Nasraddin in detail in the novel, the writer shows that it is impossible to imagine Molla Nasraddin without 'Hop-Hop' and 'Hop-Hop' without Molla Nasraddin. Poor, underprivileged people find their consolation in that magazine, and fat shameless Tsarist officials, beys, khans, mollas, qadis call the contributors of the magazine 'infernal delusion'.

There are many independent plotlines in the novel. Wild pictures of the revolution seem to be scenery. One of the interesting episodes is the encounter of progressive literary schools in the literary and political arena, powerful masters of word, who fight for the sake of the people and justice, going their own way towards the same aim. That was the encounter of Mirza Alakbar Sabir, who was capable of taking a worthy place in the world satire, with the editor-in-chief of «Caspiy» newspaper and «Fuyuzat» magazine, who received a fine education abroad, Alibey Huseynzade, the son of Mufti of Transcaucasia. Those patriots pursue one and the same idea: 'Freedom!' but their stands and opinions are completely different and none of the both can be led astray from their paths and ideas.

That was diamond cutting diamond, as people say. They are particularly resolute in rejecting each other's stands on certain matters of principles. Both thinkers are aware that revolution is already ripe. They have one and the same aim, to build a democratic independent Azerbaijani state, but their opinions regarding who are the revolutionary forces and what kind of a state system there should be diverge seriously.

The great master of satire sees the steering wheel of the revolution in the hands of the oppressed, workers and peasants, calling to eliminate the class of 'bloodsuckers' by force, to create a national state:

The photograph was taken at the meeting of the outstanding Azerbaijan writer Mir Jalal with readers in 1978, Sumgayit Central Library. Leftmost: Mahira Abdulla

Mahira Abdulla speaking at the same meeting.

– Haqqı xalqa bildirib dəfi zəlalət etməli,
Gün kimi taban edib pamali-zülmət etməli,
Nabəca bu işlərin dəfinə qeyrət etməli...
Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vaxtıdır,
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vaxtıdır!¹

Alibey Huseynzade, liberal-minded and a convinced opponent of class struggle, prefers enlightenment, opposing pressure, violence, national discord, and is absolutely confident that a revolution, if exported to Azerbaijan, from the chauvinistic pro-Armenian Russia in particular, will lead to a disaster. He hopes with his whole heart that the victory will be won by the 'shining future' of the 'Union and Enlightenment' party, the 'young Turks' army, who gained power and are thirsty for constitution, that the great Ottoman Empire will be established under the green Islamic flag.

M.A. Sabir criticizes ruthlessly the religion itself because of the clergy. He would not put up with religious dogmata, opposing ignorance:

– Könül ta var əlində cami-mey təsbihə əl vurma!..
Cəhənnəm qapısını açdırma, vaizdən xəbər sorma!²

An ardent advocate and profound connoisseur of Turkism and Islamism, A. Huseynzade does not tolerate distortion, misinterpretation of or insults addressed to Islam, rejecting radical attitudes, wishing that the Turkic nation were an 'Islamic nation' as well. At the same time, he puts forward the idea of a secular de-

¹ We must tell the truth to the people and end the oppression./We must shine like the sun and drive away the dark./We must be eager in our struggle against those inappropriate deeds.../Hey you, word lovers, these days are the time for the right way./The time to appeal to friendly communication!

² My heart, as long as your hand holds a wine goblet, do not touch the beads!.../Do not let the gate of hell open, do not ask the preacher about anything!

mocratic state, with Islam as its religion, well aware that our enemies use dissemination of other nations' religions, alienating our people from their own religion, to shake our statehood.

Words of Lord call the mankind to truth and justice, teaching man how to live right. That political foresight of the great thinker came true a hundred years later, when we realized that the disappearance of Islamic values from the people's life and soul is a dreadful menace that undermines our morality, when the green colour, the symbol of our religion, became one of the colours of our flag.

The tragedy of two great masters, who could not find peace and understanding in their own Motherland, was a tragedy of the nation, struggling in the web of the antagonisms of the century. None of them was seeking after fame or caring about their personal interests, wellbeing and wealth. Mir Jalal once quoted Montesquieu, 'What can be more beautiful than working for people's happiness!' There is a saying, 'those, who cry for the people, become blind'. A citizen scholar Alibey Huseynzade, a man enjoying great popular respect and authority, an advocate of the last and progressive world religion, Islam, was suffocating in his hometown Baku among reactionaries. He believed firmly that Turkey had every condition for the 'political movement and power of pen'.

But even though the range of activity was expanded in Istanbul, the heart of the fraternal Turkey, where he was welcomed with respect and understanding, he missed the homeland, the truth was that freedom fighters, who had turned their souls into burning torches, could not find rest anywhere.

Mirza Alakbar Sabir did not even think of leaving his Motherland, he would burn himself in the flame of freedom to the end, turning his tireless body and soul into ashes. Mir Jalal convincingly shows this tragedy throughout the whole novel in various aspects: in the poet's family, pedagogical activity, society, familiarizing and inspiring the reader with his character again and again. The simi-

lar fate of gifted pen masters is summarized in the novel with N. Nekrasov's thought taken as an epigraph, 'Fellow writers! There's something disastrous about our fate'.

And you think, it is good that the great poet did not live to see the establishment of the Soviet power in Azerbaijan, though he believed in the victory of people's revolution with his whole heart. He would have become one of the first victims of Stalin's repressions, which inspired Armenian Dashnaks.

'Where Are We Going?' shows the unfailing courageous stand of the outstanding philosopher Mir Jalal, which he was faithful to till the end, on the issue of utmost importance for the existence of an individual nation, democratic state – the civic solidarity of our people.

The writer knew well that in the Soviet era it was very risky to have and share such comprehensive knowledge about the life and creative work of Alibey Huseynzade, his political activity, out-of-reach Turkey, young revolutionary Turks.

The scene of Alibey Huseynzade, before his departure to Turkey, meeting Jalil Mamedguluzade at the office of 'Molla Nasraddin', which Huseynzade disagreed with on many issues of principle, their quite tolerant and understanding exchange of opinions can hardly be regarded as ordinary episodes, as figments of a creative imagination. Principal differences of the 'two famous pen masters' are expressed accurately in the novel.

'Alibey believed the Muslim intellectuals of Tbilisi to be strange. 'Molla Nasraddin' believed the intellectuals of Baku, playing along with Haji, to be corrupt. Alibey believed the intellectuals of Tbilisi to be advocates of foreign countries, and 'Molla Nasraddin' believed the intellectuals of Baku to be advocates of butchers, merchants, bankers. Alibey worked with the 'enlightened', educated, and «Molla Nasraddin» worked with the poor brother peasants...

Alibey was declaring Turkic and Islamic ideas. «Molla Nas-

raddin» was telling the people about the people, Motherland and labour.’

Language is not just a means of communication, it is the very essence of the people, our mothers’ sweet lullabies, our children’s first songs. When Jalil Mamedguluzade, enamored with our mother tongue and fighting for its purity, reproaches A. Huseynzade for being ‘fanciful’, ‘incomprehensible for the people’, the latter admits that, saying that ‘writing for the people plainly is quite a skill itself.’

Mirza Jalil is very pleased to hear the sincere confession of the great thinker, whom he respects immensely, ‘Mr. Alibey, I cannot but believe the words of a talented author you are to be completely earnest.’

Can this be seen as animosity? Sons of the people with serious disagreement on such important issues as class struggle, revolutionary forces, ‘alphabet, language, hijab, school, independence’ are brought together by their love for the people and Motherland.

A profound expert in our classical literature, Mir Jalal knew that Motherland is the only honour and dignity of the Turkic nation, and great masters of word have always been the soul of the people’s thoughts and the voice of the people’s woes. The main character of the novel Mirza Alakbar Sabir chose that worthy path as well.

True science and art rely on truth alone, while truth itself forms from the synthesis of observations, exchange of opinions, different views. Its touchstone is history that organizes and sorts the reality.

The established truth is that human lifespan is too short for the eternity and it is the people who give the eternity to creators. Those powerful pen masters remained faithful to their views and their ideas and works, which passed the test of time and became

the pillars of our literature, are an integral part of the Azerbaijani people's independence. Time itself proved that and brought the people's zealous sons under the single flag.

Heaving waves and storms always bare the bottom, revealing the deepest secrets. Such is the case in literature, which is a mirror to spirituality, all realities are weighed on the scales of truth, filtered and sorted.

That struggle was also a struggle between literary trends. The novel demonstrates that such geniuses of the age as Mirza Alakbar Sabir, Jalil Mamedguluzade, Alibey Huseynzade, Nariman Narimanov, despite the differences in their outlook, find support in such an eternal sacred issue as the nation and Motherland, get inspiration from the same source, serving the same purpose, which is freedom, independence! Their grandeur is in their mutual respect unhindered by their different views, they do not treat faithful sons of the people and Motherland as traitors.

Highly intellectual and demanding man from the age of space, nuclear energy, electronics and computer technologies is so dissimilar to the reader of the last century. He knows the world literature and the history of civilizations well, he can tell good from bad. He does not just read but he tries to look at the things he reads from an international point of view, understand how they contribute to the universal culture.

Mir Jalal, taking a worthy place in the rank of outstanding Azerbaijani educators, being a profound expert in the world literature, accepted in his rich literary and educational activity the inevitability of **integration of world cultures** and carried out fruitful work in this field. The great writer, willing to see our freedom-loving people among other progressive nations, proved again in his novel 'Where Are We Going?' by the example of our classical authors, including himself, that the Azerbaijani literature is at the le-

vel of world literatures. Quotes from Fizuli, M.A. Sabir, V. Hugo, N. Nekrasov, I. Krylov, L. Tolstoy, Montesquieu, A. Sahhat, N. Chernishevsky complement the idea of the novel, enriching its plot.

In the modern world, globalization process is spreading rapidly but everyone still starts where they stopped, which is the right way; if you took another's place, you will lose your position sooner or later. Man should not go astray but remain himself and be known by his height and fruits like fruitful trees. The novel that is of great importance for formation of the self-consciousness and mentality of our people gives answers to this question as well. The final conclusion is that the time is complicated and troubled, and the country without national unity, citizen dedication is like a house with a cracked roof, lopsided doors and windows, collapsed walls, which leaks in a hundred spots when it rains and wind blows. It will drive the confused inhabitants away from home, make them seek shelter in foreign lands, languish and lose their stand.

This novel analyses the issues of **state establishment**, which is of great importance at all times, especially at a time when the nation rises to determine its fate, and a number of valuable scientific theories is put forward. Two powerful talents of the century do not 'cut each other's throats' or insult each other's person, but they enter a dialogue if necessary, for **disagreement in views must not lead to civil discord, national strife**. This can cause grave disasters, and our compatriots can be replaced by traitors to the country, the enemies, as it happened early in the twentieth century.

The writer does not confine himself to explaining the principled outlook of his characters, predecessors, does not keep out of those important issues; he opens his civic stand when necessary, thereby fulfilling his writer's duty. Mir Jalal looks into the future with faith, because our country has brought up many warlords and thinkers that love their Motherland and people more than their life

and see their freedom and independence as a right cause. It is no mere chance that the writer chose the great satirist poet Mirza Alakbar Sabir, who caught the pulse of time and turned his heart beating with love of freedom into a flag, as the main character of his novel.

What speaks of Mir Jalal's indestructible love for his Motherland and people is him raising such important issues as faithfulness to the nation, preservation of literary heritage, studying life and creative work of our classical writers that required serious research at the time when Stalin's regime and the sword of Soviet censorship raged. **Problems of a creative person's civic stand** are put forward throughout the whole novel, and solutions are shown by the example of creative work of talented authors, including M.A. Sabir.

There is one and only aim, establishment of independence, establishment of a people's republic. Mirza Alakbar Sabir is one of successors of this cause. Facing hunger and death, the poet does not sell 'Khamsa'¹, regarding Nizami Ganjavi as the people's heart and spiritual wealth, which is above himself and above his children, expecting bread and clothes from their father.

When class contradictions and parties clash, some particular cruelty reigns in the society and artificial conditions form for obvious distortion of truth.

The period of time covered by the novel was not chosen by Mir Jalal randomly. The ruling classes remain backstage to protect themselves, stirring up other forces to come forward. Revolution is made by the people and they use that as an opportunity to come to power. Mir Jalal explains that stark truth of transition periods with the lines of the poet himself:

¹ "Quinary" (Arabic), five long narrative poems Nizami is best known for.

- Qarışıqdır hələlik millətin istedadı –
Ələnirsə, safi bir yan, tozu bir yanlıq olur!
Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi,
Yağı yağ üstə çıxır, ayranı ayranlıq olur. ¹

The Soviet ideology began coming true in Azerbaijan, the battlefield of the Caucasus. Revolutionary conditions emerged, when 'the rulers are unable and the ruled ones are unwilling to go on as before'. Tired of double oppression of the Romanovs' enslaving chains, violent beys, khans, clergy, mollahs, qadis that stifle sprouts of enlightenment in ignorance, poor working people came out into squares, demanding freedom, raising to fight for independence.

There is such a notion as 'revolutionary conditions'. It means that favourable conditions for qualitative changes emerge in the society. One of the symptoms is swelling of the masses on the inside. The expanding energy, unable to remain in its contains, must explode and spill, find its currents and lay new courses. 'Man's valiance can take down mountains' at such crucial moments, as M.A. Sabir said.

The 'old' breaks into pieces and becomes a part of the 'new', but while changing, it gives its properties to the thing changing it and changes that thing. It becomes a whole but gains more space and lives a second life.

Correlation of parts is the main indicator of the content.

This is a random motion, as in the beginning of all revolutions. Eyes and minds of the nation are attracted to that chaos but they cannot lead the people, they cannot become the people's

¹ The people's talent is still mixed-/If we sieve it, the wheat will be separated from the chaff!/As time whirls and gets cloudy like butter in a churn./Butter is mixed with butter, and sour milk becomes sour milk.

flag-bearer and leader. The masses, on the contrary, carry them along in the flow.

One of the forces that directs separate energies into the original course is the activity and national solidarity of historical personalities.

If you miss your chance at such a divine moment, someone else will take it. We lost our historical chance in the beginning of the twentieth century due to the lack of national unity. The people's revolution and hopes are left in the seventy year long voluntary imprisonment. The keys to that prison called Socialism were given to our skilfully disguised enemies. In that prison with windows to the world and to truth shut blind, one could neither contact other worlds nor imagine them more or less correctly. That was the life lived by our parents, our parents' parents and us, too. To erase that life is to deny that truth.

The good thing is the world exists regardless of affirmation and negation.

Great personalities never live with petty emotions. Going far ahead of his time, Mir Jalal moves even further and raises the issue of our debt of honour, **the territorial integrity** of Azerbaijan divided between the Russian and Persian occupants, the problem that still awaits its settlement on the international scale a hundred years later. Emphasis on that aspect of the issue of national unity was a really great event for the literature world in the USSR age, when the writer lived and created his works.

I was born in Gubadli region of the ancient Turkic land of Zangazur occupied by the Armenians. Not only was it prohibited to talk about South Azerbaijan, it was not allowed even to look at the other bank of the Araz, going in a train along the river. Only those born in the border regions were allowed there. Traveling from Baku to my home land, I myself witnessed Russian soldiers with submachine gun in their hands checking our documents, go-

ing round the train cars, demanding that the curtains should be drawn and threatening us with guns.

Our grief is the same as a hundred years before. The same impassable borders, the same closed roads. In Mir Jalal's novel 'Where Are We Going?', special attention is paid to Sattarkhan's¹ movement that began in South Azerbaijan. The writer depicts those events through Mirza Alakbar Sabir's words:

The square of Karbala² today is the arena of patriotism in Azerbaijan. Everyone with a drop of faith, honour and love for their Motherland must take care of it. If we have blood to shed, money to give, food to share, then come and we will give it all to the mourning Azerbaijan that burns our hearts to ashes! This is what time demands from us. The utmost piety now, the utmost religion and patriotism, the utmost struggle in the name of Islam is help to Azerbaijan. It is an absolute fact that those words came out of Mir Jalal's pen to show his attitude to Sattarkhan's movement, the dreams and purpose of our people. Convincing scenes of the novel make it clear that even though we have traitors and enemy without frightened by that liberation movement, they are outnumbered. The whole population of Baku rejoices and follows the events in excitement. Azerbaijan's attention focuses on Tabriz. 'Molla Nasraddin' magazine writes, 'There is a vehement battle between oppression and justice on in Iran today. Religion, honour, right, Motherland of the great nation are at stake.'

Turning his pen into a sword and dedicates a poem to Sattarkhan's revolution. Those fiery lines are very popular:

– Afərinim hümməti-valayi – Səttarxanədir.
İnqilab oğlu, hünər kani, igid, mərdanədir.

¹ A national hero of South Azerbaijan, a pivotal figure in the South Azerbaijanian Constitutional Revolution

² One of the holiest cities for Shia Muslims after Mecca and Medina

Çün bu xidmətlər əzizim bil, Azərbaycanədir,
Afərinim hümməti-valayi – Səttarxanədir!..¹

When the light and the dark clash swords, all the people, poor, rich, workers, scientists, come together as one to fight with Sattarkhan. This is a dream of Mirza Jalil, a dream of all outstanding personalities loving their Motherland – Mirza Alakbar Sabir, Alibey Huseynzade, Huseyn Javid, Mir Jalal.

Mukhammad Khadi has an immortal line, 'Freedom needs wings to fly!' Everyone wants to show material and moral support to Sattarkhan's revolution. This is national unity, our road to salvation that we have always dreamt of, the great solidarity making Azerbaijan an independent state.

A good title of a good work is a code that elucidates its idea and purpose. 'Where Are We Going?', the title of the novel by the great writer and thinker Mir Jalal, who made an invaluable contribution to establishing the foundation of statehood of the democratic independent Azerbaijan, to the field of raising a new citizen through his literary work and educational activity, sounds like a question and the answer to that question is searched for in the course of the novel. The plotlines of the novel related to Sattarkhan's movement are the final chords that give us that answer:

OUR ROAD IS GOING THROUGH CIVIC SOLIDARITY AND NATIONAL UNITY TO NORTH AND SOUTH AZERBAIJAN BROUGHT TOGETHER!

¹ I praise the powerful Sattarkhan./The son of revolution is courageous, brave, and valiant./For all this service, my dear, is for Azerbaijan./ I praise the powerful Sattarkhan!..

ARMENIAN ISSUE IN MIR JALAL'S NOVELS

Freedom of a creative person is indispensable wealth. This freedom is display and grateful praise to inimitable beauty, divine love, freedom of conscience, endless pure dreams, radiant wishes.

A man lives two lives; one is given by the great God and the other is reality, life in society. In this mutual process, people as if 'build' history line by line, and history counts people in the society, in the beehive, and 'creates' over again. A writer is not a director remaining off-screen. He has a pen in his hands, he leaves his reader facing the reality. Everyone, regardless of who they are, has a civil prohibition, a 'taboo' not to distort history.

Distortion of history by a creative person is a double betrays of the Creator, of oneself, of one's people and mankind in general.

Living and writing during the tyranny of the Communist regime, the famous Azerbaijani writer Mir Jalal cast away allegoric meanings in his artistic work and scientific activity and refreshed our memory bravely, turning us to the roots of our national tragedies again and again. The grandeur of the writer, who has always been faithful to the truth of life, is not his following or defying the course of the described events but his writing with the voice of his soul and heart, following a line of his own. Life in the novel 'Resurrection Man' finished in 1935 is depicted so accurately that we live it again, thereby reviving our history with all its good and bad sides.

Chaos is a source of betrayal.

Events of the novel cover the beginning of the 20th century.

Transcaucasia reminded a boiling cauldron, the balance is lost, and the Armenian nationalists, taking advantage of the circumstances skillfully, keep on changing their colours, becoming leaders of the Bolshevik movement, shaking the foundation of our national government and having it their own way. Iravan becomes Yerevan, we lose Goyche... A fictitious Armenian state is established on our occupied lands. Their hungry eyes are insatiable, they break into our country, into our homes, to our table, and into our families if necessary, together with their daughters and wives, putting them on sale.

Naturally, it was not only a figment of writer's imagination but a manifestation of troubled time, epoch, contradicting the Azerbaijani reality.

Such worthy authors as Mir Jalal repeatedly go back to those bitter indisputable, yet forbidden facts despite the pressure of the Soviet censorship system. Another enchanting aspect of the writer's work is his unique democratic style; there is no visible pressure of writer's ego in his works, he always demonstrates high level of citizenship, deep knowledge but presents different points of view on the same issues. The writer, who highly appreciates the mastery of realism, is at the same time a participant of the described events; both protagonists and supporting characters, both positive and negative characters are parts of the living life, and the reader feels for their fate. Sometimes you cannot understand, whom the writer sympathizes with, whom he prefers, whom he sees as a negative character. Separating the good from the bad is up to the reader.

At first sight, the novel seems to be based on a very simple plotline. Bebir bey has an eye on Gumru, the beautiful wife of the poor Gadir, who hardly earns his piece of bread. The violent bey wants to get the woman at any cost. But it is not so easy to achieve that goal, for Gumru guards her honour and all the peo-

ple would see it as a dishonour. Bebir bey will lose everyone's respect and still he does not hesitate to resort to lies, slander and other mean methods. First he has to get rid of Gumru's husband, after which the plot is split and continues in two directions: the bitter vagabond life of the nave Azerbaijani peasant Gadir separated from his family and homeland, and the suffering and struggle of the poor abandoned Gumru, who was left with her baby daughter under a ramshackle roof but would not sell her own honour.

Politics is a rich soil for lie and betrayal.

We can never deny that we and the Armenians lived as 'close friends' from time to time. The ending was the same every time, our eternal enemies betrayed us at the first opportunity. The novel shows us the discord, seething and clashing political interests in Baku. Armenian nationalists, as farsighted as unruly, used the chaos to hide their plunder, murder and rob innocent people, waiting for a critical moment, a critical situation to strangle the Azerbaijan Republic and achieve their aim. Bebir bey creeps on the service of the Russian tsar Nikolai at that confused time and then tries to serve the new government. Having no other aim than hunger for ranks, titles and wealth, he sends Gadir on errand to get Gumru into his web. The tragedy of Gadir and Gumru is the poverty of the Azerbaijani people in that period, the hard life of peasants, who work on fertile rich lands day and night, without straightening their backs, but still unable to feed their children to satiety. And in a hopeless situation, a man surely follows anyone, anyone who shows at least a little understanding, waiting for help, salvation, like a drowning man catching at a straw.

Both the poor and the rich see the Armenian threat, see the tragic outcome of the Dashnak frenzy, but there is no national unity in them to prevent that threat. A small dialogue makes this tense situation clear.

¹ Infidel, non-Muslim

'Gadir!
'What, killed?'
'Yes, killed!'
'By giaour?'¹
'Giaours, fellows!'
'On the mountain?'

'No, on the road. We caught three Armenians in Jarchi valley. One of them had Gadir's passport in his pocket. They must've robbed and killed him when he was going up the mountain... Don't you worry, your brother avenged his blood.'

Here we are reminded that we are a people with an enemy, that hatred of the Armenians never subsides, and they always use the same weapon, our forgetfulness and know us better than we know ourselves.

The Armenian poison got into our flesh, blood and bones, not only does the treacherous enemy live in the neighbourhood, next to us, but they are among us and strike at every opportunity, they rat, they slander, they plunder, murder and seize our lands. Are those seventy years forgotten? We close our eyes and walk by. But whom should we blame in the recurrent Armenian treachery and aggression that keeps Azerbaijan in their claws?

The writer shows comprehensively the roots of the tragedy that arose due to the public friability, and sees its cause in the gaps of our national consciousness, as he does in his other works. The way to salvation is in civil solidarity and national unity. Fat beys, cruel sotniks, village elders with lashes in their hands, hypocritical clergy cannot see an inch before their pockets. Mir Jalal depicted this regrettable situation through the following phrase, 'As strange and new that conversation might be, it could not interest Bebir bey, for he was lost in thoughts, drunk with the fear of late and moldy love.'

Poverty in the country took the poor by the throat; no one can

cross the threshold of their house, leave the boundaries of their village or their greediness and personal interests and unite with the compatriots, build a new world, a new state.

The national bourgeoisie is too weak yet, like a toddler, and cannot lead the people. The Armenians and Bolshevik forces use that fault; they find out our weak points and strike, just as a snake knows where to bite. This bitter historical truth is reflected in the novel as follows, **'The aqsaqal' walked next to Gadir, lecturing him, 'There are dangerous roads ahead, son, the Armenians can't keep still. Hide you things in the load. You don't need to come across bad people. If that happens, we can get hurt, too.'**

The scene depicting robbery of the Azerbaijani travelers by Armenian bandits is small but Mir Jalal made many historical facts relevant again. Gadir and his companion walk in terror and anxiety.

'Night was coming. No one was to be seen. Silence fed the fear in their hearts. Mule keepers were even afraid of breathing. As they were walking down deeper into the valley, the pupils of their eyes dilated, everything went dark and seemed suspicious.'

Those phrases reflected the hard terrible situation in Azerbaijan then, for tension reigned in the region; the Armenians were getting ready to attack, as at any opportunity they had. And we would lie if we said that they had not always been far ahead of us in this 'courage'.

Enterprising bandits are armed to the teeth. They rob Azerbaijani travelers, insult and threaten him. We see another sign of Armenian hypocrisy; they are cowards and slaves before the strong, but those who are weak and defenseless cannot escape their violence.

¹ Aqsaqal in Turkic languages literally means "white beard", and metaphorically refers to the male elders, the old and wise of the community

'The bandits were wearing rock-coloured clothes so as not to be different from the stones.'

The writer's sharp pen opens our eyes, our insidious enemies hide behind their mean deeds and become invisible, changing their faces like chameleon.

'The threats of the bandits were mixed with some words that the travelers could not understand. Some of them were speaking Azerbaijani.'

In these two sentences, Mir Jalal described our today's grief. It has been so throughout our whole history. Rootless Armenians hankered after our lands. They learned our customs, tried to steal our music, cuisine, learned our language to get close to us and continue their crafty designs with the least possible waste of energy. We are a peaceful nation and do not know how to be enemies. The Armenians are not so naive, not so impulsive as our people; they act according to plans. The writer shows and proves that they realize that the establishment of the Azerbaijani state is a great menace; so they are particularly cruel to the defenders of the Azerbaijani state because they are afraid to be defeated by those defenders some day.

'...a dark-haired red-cheeked robber suspected Gadir. When Gadir looked at him, he almost shook with fury.

'How dare you?!'

Gadir did not know what to say. He remembered about the rifle hidden under the sheepskin coat. He thought that everything would be revealed. They'll realize that I'm on errand and will cut me into pieces...'

Our people got rid of the tsarist oppression and established their national state. Many already realized that the savage Armenians must be shown their place for the sake of saving the new government. As the bey said, **'What else do they need? Azerbaijan is our state, Islam is in its hands, and our prophet's Sharia will scatter the Armenians' ashes in the wind.'**

The liberating Turkish army, our brave sons broke the back of the Armenian occupants in the heart of Azerbaijan, in the ancient Ganja. The Armenians have broken hearts, they are burning with thirst for vengeance and want to wipe everything related to Ganja off the face of the earth.

The bandit believed the old man. He shook his finger and said furiously, 'I didn't hurt you only because you're not from Ganja. Just wait till we catch them!'

This small episode shows us again the irreconcilability of our worst enemies. Mir Jalal was very farsighted and convincing in his demonstration of the bitter fate of our lands that languish under the Armenian yoke.

Tents reached the very road at this time of year every year. After the encounters began, only few came to the mountains. It was not quiet in the dugouts either. There was still much time left till moving cattle to summer pastures. The government was either frightened by the possible loss of the valley or a possible attack of the Armenians, and they put up tents and opened an office here.'

Any comment turns any work of art into an essay. The art of a writer actually is in emphasizing big truths, which are inseparable from us and our environment and are the life that we live itself, in small periods.

Truth is the air we breathe, the road we walk, the word we say, the secrets we hid even from ourselves. It was like that in the beginning of the twentieth century, and the roads to the flowering meadows closed in the beginning of the twenty-first century; ruts and holes loom instead of dugouts and huts like empty eye sockets; yellow mountain flowers press themselves into the ground under the enemy's feet. What we feared happened; our lands passed into the enemy's hands. Poor people were confused; they were struggling like wounded birds to save themselves from the danger, not finding salvation and knocking on every open door.

Unfortunately, many of those doors were a trap; they did not notice what betrayal, what tragedy was lurking behind them. Even though it all looked as a mechanism of chaos on the outside, in most cases, it was prepared and launched by organized forces pursuing political interests.

In Mir Jalal's novel 'Manifesto of a Young Man' finished in 1939, we see that the Armenian syndrome already blended with the two-faced English politics, assumed the form of contagious Bolshevik epidemic; it appears and disappears again like a drowning man, but it is really a insidious plan, which is put into practice deliberately and successfully.

The Armenian Suren comes for Merdan to the village and pulls the young man into the web of Bolshevism, taking advantage of the hard situation. He looks and acts like a true and very sincere friend, just like our Armenian 'friends' and we were as thick as thieves for seventy years, building Communism together. And who knows if Suren was not one of specially trained members of the Dashnak party?

The Azerbaijani woman Sona keeps the document of 'brotherhood' between her son Merdan and Suren close to her heart. And the poor Bakhar is ready to give his life away for some piece of paper. This 'brotherhood' cannot save the innocent child's life, for this is the real outcome of hollow expectations of the forgetful people waiting for salvation and freedom from the hypocritical chauvinistic Russian Bolshevism, the people seeing the insidious Armenian neighbours as friends and protectors. This outcome repeats itself century by century but we never really wake up. This truth is expressed by Meshadi Museib.

'Who is Uncle Suren? Uncle Suren is an Armenian from the mountain, who survived the punishment from our valiant soldiers! An Armenian skunk that became a Bolshevik! Do you know that our enemies are acting on the quiet now? Yagub did not steal your prisoner of his own accord. Someone made him bold to do

that. Uncle Suren would not visit a Muslim village nowadays! He has a purpose. Someone sent him here. He has an important thing to do. Most likely...'

How could Merdan know that those events would repeat themselves in a hundred years, at the end of the 20th century, that the descendants of Bolshevik surens would sit down at the table with the friendly hospitable descendants of merdans and then seize their homeland? Merdans did not know anything, and we close our eyes on the recurring tragedies, believing that they will spare us.

The Soviet empire collapsed. The countries of the former USSR took advantage of the situation and gained independence. The old aggressive scenario of the Armenians was launched in new versions, with new intentions and new energy. Karabakh, Zangazur were lost.

THE NATIONAL DIGNITY EXCEEDS THE NATIONAL EGO.

THE ARMENIAN CHAOS IS THE LOWER LAYER OF THE VISIBLE, AND TREACHERY IS ITS PART THAT CAN BE SEEN DURING EBB, OR IT HIDES DEEP AND WAITS FOR ITS CHANCE TO COME.

THE ARMENIAN CHAOS IS THE INSIDIOUS ESSENCE OF THE HIDDEN THAT WAITS FOR ITS CHANCE; IT WILL BECOME VISIBLE LIKE AN ICEBERG DURING AN EBB AND SPREAD OVER OUR HOMELAND.

Mir Jalal's works devoted to the eternal confrontation between the good and the evil call us not to pass the fate of the people to other hands. We believe that justice will be restored, that the Azerbaijani nation that gained independence will restore its historical borders. All of our lands will be united, and Azerbaijan will come together as one.

However, first of all we must wipe the hateful footsteps of the Armenian hangmen off the ancient Turkic lands. We must restore the fallen pillars and reconstruct the crushed walls.

МАХИРА АБДУЛЛА

ВЕЧНОСТЬ. МГНОВЕНИЕ

ФИЛОСОФСКИЕ ЭССЕ

Книга «ВЕЧНОСТЬ. МГНОВЕНИЕ» писателя Махиры Абдуллы, исследующая философию гуманизма, проблему национального сознания и солидарности, армянский вопрос в романах выдающегося Азербайджанского писателя, ученого, педагога Мир Джалала Пашаева, была опубликована в 2008-м году.

Книга была с интересом встречена литературной общественностью.

На английском и русском языках издается впервые.

**ПРЕЖДЕ ОЧЕЙ СВОИХ,
ПРЕЖДЕ СЕБЯ САМОГО
ЕСТЬ ЕДИНЫЙ СОЗДАТЕЛЬ – РОДИНА!**

Вместо предисловия

*ВЕЧНОСТЬ – бескрайнее небо
без конца, без начала
безграничный, безбрежный океан
не являются бесконечной безмерной
свободой*

Жестокий распорядок, показывающий каждому его место.

Деспот, не позволяющий выйти за его пределы и границы.

Жизнь – Мгновение.

Виселища, на которой мы распяты. Невозможно оторваться.

Никто не проживает чужую жизнь.

ЖИЗНЬ – непроходимое пространство, запертая тюрьма.

Значит ПАМЯТЬ О ВЕЧНОСТИ. Вот что оторвало нас от надежных рук Творца и привело в мир, подарило любовь к жизни, привнесло смысл в наше существование.

Жизнь – искра, она светится. Это – раскрытие третьего ока. Есть люди, как безответные вопросы. Пришли в мир слепыми и уходят слепыми.

Лампа без масла не дает огня.

Тот, кто делится памятью о Вечности с человечеством и превращается из искры в свет, является большой личностью, гением. Такие люди проживают не только собственную жизнь, но сливаются с народом, нацией, землей и делятся своим светом с сотворенным, а также берут на себя груз света.

Вечная память делится, обновляет, ПРИНИМАЯ НОВЫЕ ЭНЕРГИИ, возвращающиеся к ней.

*Мгновение – живет в Вечности
Вечность живет в Мгновении.*

Те, кто достойно проживает свою творческую судьбу, национальную историю народа и память, становятся бессмертными, как выдающийся сын азербайджанского народа, писатель – гражданин, талантливый ученый и педагог Мир Джалал Пашаев.

Мир Джалал говорил, что хотел бы внести и свою лепту в судьбы человечества. Он прожил так, что подарил не вмещающиеся в рамки жизни ценные произведения нашей литературе, науке.

Высокие горы в отдалении кажутся еще величественнее.

Говорят, человек рождается заново, когда его вспоминают.

Наш народ, никогда не забывающий своих сынов, отметил на мировом уровне столетие со дня рождения Мир Джалала. Обычно в год юбилея юбиляров много вспоминают, проводятся мероприятия, о них пишут статьи, произведения, однако Мир Джалал, которого и без юбилея все знают как добродушного, скромного, порядочного человека, – писатель, стоящий вне времени, писатель, которого всегда вспоминают с уважением и любовью. Негасимый очаг, на чье тепло мы собираемся.

Подходит к концу 2008-ой год, утихает юбилейная горячка, но я не могу собрать три статьи, которые начала писать с 2007-го года. Я упрекаю себя: почему человек, с подросткового возраста работающий в прессе, журналист по профессии, любящий личность и творчество Мир Джалала, как свой край родной, стал пленником этих статей? Это журналистский непрофессионализм или нетерпеливость поэта? А может, чувство ответственности и страха?

Да, боюсь! Боюсь, что когда выстрою и запишу на белоснежные листы свои сердечные слова и чувства о Мир Джалале, годами копящиеся в моем сердце, отвердевшие, как слои земной коры, прозрачные, как бескрайнее голубое небо, они остынут, запутаются, потеряют свежесть.

В молодости я жила и работала в Сумгаите, была

участницей и одним из организаторов большинства мероприятий, встреч с писателями и поэтами. Я тоже выступала на встрече с Мир Джалалом в 1978-ом году в центральной городской библиотеке, помню, тогда сказала, что его произведения словно написаны о наших краях. Скажу и теперь, произведения Мир Джалала написаны о ...Карабахе, Нахчыване, Зангезуре, Баку, Гейче, Гяндже.

Написаны об Ардебиле, где он родился, о Кубадлы, где родилась я, о раненном сердце – нашем Тебризе, при чьем названии трескаются наши губы – написаны обо всем Азербайджане.

Они написаны о горестях, восходящих к вечности заветных чаяний каждого из нас, всех нас и играют на тонких струнах тоски по Родине.

Мир Джалал не является писателем какой-либо одной деревни или региона, он сын всего азербайджанского народа, всего тюркского мира от Дербента до Тебриза.

Он наша неусыпная совесть, несмолкаемый глас истины. Река Хекери сливается с Аразом. Царственный Араз, как становой хребет Азербайджана, держит наши руки, на той и этой стороне. Всё равно Бог населяет своими созданиями родные им края, возвращает гигантские реки в русла. Мы вернемся на наши земли!!! И тогда в наших сердцах, как и сейчас, будет вечная, светлая память о Мир Джалале, принесшая с того берега на этот искру любви.

Тоска по отчужденному краю, находящемуся под армянской оккупацией, так запутала мою жизнь, что я не могу распутать клубок. Я редактировала статьи в шести вариантах, просматривала написанное и выбирала самые ценные предложения, вдвое сократила написанное, не успели высохнуть чернила, как последняя статья стала письмом. Когда я сопоставила первый вариант с последним, разница была такой, будто разные люди написали шесть статей на одну тему.

Я очень нетерпелива в том, что касается письма. Пишу экспромтом, то есть на одном дыхании, будь это небольшое стихотворение или будь это роман, остаются лишь типографские правки, но мне не удавалось собрать три статьи и опубликовать их даже в прессе, портился

диск, статьи не доходили до электронных почт. Я билась в сетях недоразумений. В конце концов, мои дочери спросили у меня: «Мама, почему ты не можешь завершить эти тексты? Сколько можно работать? Сколько же у тебя терпения...»

Эти вопросы стали ответом на всю путаницу. Я поняла: харизма, светлая, творческая энергия личности Мир Джалала пленила и не отпускает из поля своего притяжения мое перо.

ОКАЗЫВАЕТСЯ, ЭТО ОБРАЩАЛО МЕНЯ ВОКРУГ МОИХ ГРЕЗ, КАК ПЛАНЕТЫ – СПУТНИКИ ОБРАЩАЮТСЯ ЗЕМЛИ.

Статья была лишь поводом. Из творчества Мир Джалала тянутся невидимые нити в наши души, думы народа, они приобретают общественный характер и становятся нашими национально-духовными ценностями.

Следуя за ними, я вернулась во вписанный в мое сердце следами дрозда и косули пахнувший чабрецом отчий край, к своему роду, к своим корням. Я не могла оторваться от превратившихся в массивные скалы крутых тропинок, не смотрящих на мое смущенное лицо заснеженных пастбищ Зангезура, обиженной горы Зиярет, чья мгла и туман превратились в крупницы льда так же, как и слезы на моих щеках.

Мгновение – Смерть. Лебединая песнь. Кружатся в воздухе пуховые перья – они не станут подушкой под нашими головами.

Точность, Лаконичность – Логика.

Творчество – петля виселицы. Затягивается по мере того, как бьешься в ней.

Точка. Это единственный переход из Мгновения в Вечность. Прожить в этом мире не составляет труда. Бессмертие – испытание временем, оценка народа после смерти.

Вот история создания трех статей, написанных за полтора года!

Махира Абдулла

ФИЛОСОФИЯ ГУМАНИЗМА В РОМАНЕ МИР ДЖАЛАЛА «МАНИФЕСТ МОЛОДОГО ЧЕЛОВЕКА»

В чем секрет писательского бессмертия? Каждый основывается на предположениях, однако во все времена реальность выдвигается на передний план.

На самом деле, если то, что именуется Реальностью, проникнет в нижние слои видимостей, то станет ясно, что она сама тоже не столь реальна, как кажется.

ВИДИМОСТЬ, являющаяся внешним слоем Реальности проходя сквозь Восприятие, находит свое отображение в нижних пластах сознания, заново возвращается в верхний слой – круг взаимоотражения, направляется от глаз к мозгу, языку, деятельности, от понимания к самовыражению. Во время распределения сталкиваются не индивидуумы, а воспринятые реальности, происходит взаимообмен понятий истины и их формирование в художественных образах, представлениях во временных и пространственных отрезках практических и опытных значений. После этого остается полнота содержания даже при изменении формы.

Сохраненное Содержание есть истинная Реальность.

Проявляющиеся в реальности оригинальным образом неизменные, обогащающиеся произведения, которые пропитываются земными и космическими знаниями, есть Гобустанский заповедник.

Романы талантливого азербайджанского писателя Мир Джалала можно одновременно включить в исторические, психологические, бытовые разделы, все равно они заняли

бы достойное место на всех уровнях. Разделы опять же будут относительными, ибо Истина неподражаема, совершенна и закончена, как само сотворение, в основе художественного творчества, педагогической деятельности мастера слова лежат жизненные реальности и философия гуманизма, объединяющая в себе все положительные человеческие качества. Еще в школьные годы я зачитывалась этими произведениями, в особенности, одним из любимых образов моих беззаботных детских лет был Бахар из романа «Манифест молодого человека». Здоровая психология, образ жизни сельского ребенка, его светлое сердце, на которое не могли бросить тень ни нужда, ни политика, его чувства были знакомы и близки всем нам.

Так как подобные высшие чувства и чаяния были при-сущи обладающему сознанием человеку с момента его возникновения, они составили закваску устного народного творчества, а впоследствии и письменной литературы, но в реальной жизни были проанализированы с различных точек зрения. По мере развития и структуризации человеческого общества идеи гуманизма охватили все общественное мнение, сформировались в виде философских концепций, защищающих в различные периоды интересы отдельных слоев, классов и обществ.

Философия гуманизма была основной темой общественного мнения в период Возрождения, достигла пика своего развития в период реформации. Дж. Боккаччо, Ф. Петрарка, Рафаэль, Мирандола, Микеланджело в Италии, Шекспир, Ф. Бэкон в Англии, М. Монтень, Ф. Рабле во Франции, М. Сервантес в Испании, а также другие гениальные личности обогатили идею всестороннего развития человека в виде концепции, усовершенствованной в дальнейшем философской школой Канта.

Как видно, развитие философии гуманизма всегда числилось за европейскими государствами. Однако нельзя отрицать ту истину, что ее корни связаны с древним Восто-

ком, а также с тюркской историей и культурой. Гуманизм – философия человека – в Азербайджане вдохновлялся устным народным творчеством, лежал в основе творчества Низами, Физули, Насими, Г. Джавида, М. Хади, Ю.В. Чеменземи, А. Гусейнзаде и других гениев.

Марксизм-ленинизм иначе пролетарский гуманизм, опиравшийся в советскую эпоху на материалистическую диалектику и отвергавший все существовавшие до него тезисы, объединял в себе все элементы, приводящие к «атрофии» личности и умалял человека, полностью отрывал от духовного мира и священной жизни. Хотя уничтожение частной собственности и всеобщий переход к коллективизму относился к социальному положению, экономической ситуации, он в итоге направлялся на сокрушение собственного «Я» человека и давал свои реальные результаты.

Социалистический гуманизм, ставший неотъемлемой частью идеологии правящей партии, проникал во все сферы советской жизни, из философской концепции превратился в уничтожающую людей, сотрясающую национальный менталитет идеологию и начал служить новому социалистическому строю. Выступающие против антигуманистического социализма уничтожались под именем врагов народа. По сути, социалистический гуманизм выступал против гармонии жизни и служил отделению людей от среды, сформировавшей их как полноценных личностей, и тем самым уничтожению в них чувства любви к своей Родине, к своей нации.

Бог – Творец вечен, совершенен, могущественен, сотворенное есть его САМОВЫРАЖЕНИЕ, и это дарит сотворенному чувство бессмертия.

Окружающий мир, земной шар, галактика – формы материи. Наш дом, домашний очаг, родной край – тоже ее формы. Хотя жизнь и творчество Мир Джалала приходится на советский период, его далекие от классового эгоизма произведения созданы на основе таких прекрасных, привнося-

ших смысл в наше существование идеалов, как любовь, верность, милосердие, любовь к семье и родному краю. Писатель воплотил образ Бахара в таких тонких, убедительных чертах, что Мердан и другие образы остаются в тени. Низости, с которыми на каждом шагу встречается ребенок, не могут бросить тень на его внутренний мир, наоборот, они отшлифовывают его светлое сердце, чистое и безгрешное, как луч света в темном царстве. С этой точки зрения, Бахар стоит в ряду самых впечатляющих, интересных детских образов в азербайджанской литературе.

В романе выказано гуманистическое отношение ко всему человечеству, в особенности, к невинным людям, детям, женщинам, старикам. Бахар живет в сердце каждого азербайджанского ребенка, я была ребенком, когда «узнала» его, я повзрослела, и он переехал со мной из деревни в город, трепет его ранимой души, бьющейся как беспомощная птица, все время преследует меня на узких улицах большого города.

Бахар повзрослел со мной вместе со всеми своими бедами и горестями, а я навечно осталась ребенком с Бахаром. Я стала матерью, нескончаемые страдания маленького побиваемого, оскорбляемого, вечно голодного мальчугана, оставшегося сиротой, заключили мою душу в оковы мук.

Менялось время, творчество Мир Джалала возвышалось на ступенях истории, которая просеивает всё и вся и показывает все в истинном облики, обретало новые значения, обновлялось, обогащалось по мере того, как освежалось дыхание времени. Секрет этого бессмертия в постижении великого Бога всем нашим существом, нашими понятиями.

Для каждого из нас Истина – это распадающиеся на формы Вещественности.

Мы, как неотъемлемые части этого ЦЕЛОГО усваиваем формы в процессе сознания их разделением на части, а также делимся с ним своей энергией, знанием и опытом.

Хотя при потере формы содержание обретает иную

структуру и становится для нас чуждым, на самом деле оно остается неизменным в своей полноте.

ВЕЧНАЯ ПАМЯТЬ ЕСТЬ ТО, ЧТО ОСТАЕТСЯ НЕИЗМЕННЫМ.

Секрет величия Мир Джалала в том, что он не вторгается грубым образом в жизнь.

ВТОРЖЕНИЕ похоже на попытку откусить зубами кусок скалы; в конце концов, ломаешь зубы.

Художественное творчество страшный процесс, оно похоже на льва, в любую секунду готового растерзать тебя, если проиграешь – не выйдешь за пределы своей страницы, если выиграешь – не будет широкой литературной арены, состязаний, риска, азарта, творческой одержимости.

Остается последний путь, ты не должен раздваиваться, должен обнять его, проникнуть в его существо, душу, быть Два в Одном.

Быть как Собой, так и самой Жизнью.

Некоторые «ультрасовременные» писатели для того, чтобы остаться на виду, говорят о себе как о революционерах, даже реформаторах и искажают, даже отрицают прошлое. Тем не менее, наше «революционное» прошлое, хотим мы того или нет, было прожито, осталось в народной памяти со всеми своими горестями и поучительными уроками. Удержать течение истории так же невозможно, как перешагнуть из детства в старость, вернуться из старости в младенчество.

Ведь жизнь не начинается там, где погасла другая жизнь; сотни, тысячи жизней продолжаются в одних и тех же людях, в разных красках. 1990-ые годы тоже были прожиты в ином формате, унесли наши земли, разлучили детей от теплых материнских объятий, отлучили влюбленных. Разрушили дома, опустошили родные края.

Желание повернуть течение времени вспять завершается изменением самого человека; эти поиски нов-

шеств, реформ не проходят безболезненно, не обходятся без потерь.

В романе изображается сложная общественно-политическая ситуация в Азербайджане накануне больших изменений XX века. Если обратить взгляд на историю, то можно увидеть, что все революции – протест против наличествующих обществ, социально-политических строев, желание утвердить свои взгляды, интересы, стремления вместо старых.

ПЕРЕХОД ОТ ЖЕЛАНИЯ К ПОПЫТКЕ ПОРОЖДАЕТ НАСИЛИЕ.

Роман Мир Джалала «Манифест молодого человека» всегда нов своей сюжетной линией и образами, ибо является неизменной жизненной реальностью, которая повторяется во все времена и преподает горькие уроки.

Говоря об образе Бахара, я вспоминаю несколько связанных с различными революциями детских образов, знакомых мне из мировой литературы. Все любят Гавроша из романа «Отверженные» гениального французского писателя Виктора Гюго из-за его чистой души, которую не смогла запятнать уличная жизнь. Писатель обобщил в этом образе романтическую, безжалостную, хаотичную суть французской революции 1832-го года. В отличие от наивного, обездоленного Бахара, нужда, холод и голод не ломают Гавроша, он находит выход из самых безвыходных положений благодаря чувству юмора и даже помогает другим людям, попавшим в затруднения.

Революция для бездомного, не имеющего семьи, но ни на секунду не теряющего оптимизма отверженного «принца» очередное приключение, в то же время она – пламенный дух идущих на смерть революционеров, восставших на баррикады с требованием свободы. Гаврош, распевая песни, играет в прятки со свистящими пулями, и жизнь его оказывается такой же краткой, как революции.

Революции, войны – дело взрослых, они не развлека-

ние и романтика, как считает Гаврош, а трагедия тех, кто потерял беззаботное детство.

Одинаковый трагичный исход жизней Гавроша и Бакхара – представителей различных наций – тому доказательство. Нельзя забывать одну важную вещь: правящая советская идеология всегда использовала детей в своих темных, грязных целях. В Советском Союзе не было никого, кто бы не знал главного пионера страны Павлика Морозова, воплощающего коммунистический патриотизм, верность партии. О нем писались произведения, статьи, детские учреждения назывались его именем, которое не сходило со страниц газет и журналов, радиоэфиров, телеэкранов. О нем даже сняли фильм. Советским людям Павлик был представлен следующим образом: Павлик, создавший первый пионерский отряд в деревне Герасимовка Свердловской области активно помогает коммунистам в строительстве колхоза. Отважный, принципиальный пионер случайно узнавший о плане кулаков, желающих уничтожить запасы зерна, сообщает об этом в государственные органы, и даже обличает отца – кулака, находящегося в ряду врагов революции. За предательство кулаки (родной дед, бабушка и дядя) с особой жестокостью убивают Павлика и его младшего брата в лесу. Немыслимая жестокость над невинными детьми потрясает весь Советский Союз, превратившийся в легенду Павлик Морозов становится для подрастающего молодого поколения блистающим идеалом готового поступиться жизнью и семьей борца за коммунизм, борца, непримиримого и безжалостного с врагами.

В то время основной составной частью сталинской политики было отделение и отдаление молодого поколения от таких высоких нравственных норм, как семейный, дружеский, товарищеский долг, и превращение в рабов партийных интересов, а если придется – принуждение их к обличению своих родных и близких, даже к подписанию им смертного приговора. Обличение «народных врагов» направлялось на

сотрясение таких основ, как национально-духовные ценности общества, принципы гуманизма и превращалось в массовый психоз, оправдывались репрессии, положившие конец миллионам человеческих жизней. Дело дошло до того, что в 1935–36-ые годы Политбюро несколько раз поднимало вопрос об установлении памятника Павлику Морозову на Красной Площади. Многие видные представители советской интеллигенции были превращены в несущую силу этой ложной, вредной политики. Пролетарский писатель Максим Горький писал: «Его память должна быть увековечена – этот маленький герой заслуживает памятника, верю, что этот памятник будет поставлен».

Эти идеологически грязные, политические диверсии не смогли омрачить дух таких совестливых мастеров слова, как Мир Джалал, лучшие его произведения написаны именно в годы сталинских репрессий. Гуманизм – мировоззрение, которое признает идею свободы и счастья для благоденствия человека как личности, его право испытать, продемонстрировать на практике свои умения и способности. Нельзя отрицать, что роман «Манифест молодого человека», учитывая его название, посвящен молодому азербайджанцу Мердану, не имеющему никаких надежд на счастье в жизни и участвующему в революционном процессе от безвыходности, а не политической зрелости.

Произведение также интересно с точки зрения раскрытия психологии масс, отделенных от привычного уклада жизни из-за гнета тяжелых жизненных условий и влившихся в другое русло.

В Азербайджане восстание против родителей приравнивается к восстанию против Бога. Почему революционная бдительность Павлика Морозова так раздувалась? На самом деле, еще более устрашающей, противоречащей человечности сутью этой проблемы было воспитание молодежи в духе антигуманизма на уровне политики партии, привлечение к движению коллективизма, превращение ее в верную,

дисциплинированную, зрелую с политической точки зрения силу. Когда весь советский народ торжественно отмечал 50-летие со дня смерти пионера— героя профессор Калифорнийского университета, писатель-эмигрант Юрий Дружников пролил свет на эти сомнения своей обличающей сталинскую политику книгой «Доносчик номер 001, или вознесение Павлика Морозова», точнее, он, вызвав большой политический скандал, озвучил то, что многие знали, но боялись сказать.

Политика – изнанка экономики.

Главной целью народа было возвращение возвращенных трудолюбивыми руками жизненных даров своему создателю, то есть самому народу. Этого требовала и справедливость. Естественно, во всех привлеченных к революции бывших советских республиках так же, как и в Азербайджане, трудящиеся при каждой искре предполагали, что засияет факел надежды, и бросались в бездонные пропасти ради новой жизни. Эти люди, переставшие надеяться на прежний строй, поднялись на борьбу во имя права на жизнь и материальных благ. Если бы они знали, что идут на уничтожение частной собственности, о которой мечтали веками, то ни за что не пошли бы по этому пути. Уже в первые годы советской власти начались недовольства, когда тысячи людей узнали, что обмануты. Достаточно указать лишь тот факт, что в 1928-32-ые годы 12 миллионов жителей сел и деревень по всей стране убежали от коллективизации и переселились в города. На местах царили большие волнения, возникали беспорядки. Государство должно было предпринять серьезные меры по их предотвращению. Ужасная смерть мнимого героя и его младшего брата, расцененная как антиреволюционный теракт была тайным заданием, которое хладнокровно выполнили посланные государством спец агенты для устрашения уральско-сибирского населения, не принимающего коллективизацию. Палачи, успешно осуществившие эту кровавую миссию (тела детей были про-

колоты штыками убийц, которые даже не слезали с коней, чтобы не оставлять следов), были удостоены высокого доверия и наград со стороны государства и партии.

После этого в стране началась большая паника, люди стали бояться за себя, за близких. Длющаяся годами кампания «Смерть убийцам Павлика Морозова» послужила основанием для уничтожения сотен тысяч ни в чем не повинных людей. Ложь перевешивала правду, этот ужасный факт был настолько раздут, что даже в период «демократической» перестройки, когда были обнародованы факты в связи со сталинскими репрессиями, партийные лидеры приняли серьезные меры по акцентуации проблемы Павлика Морозова, которая раскрывала истинное обличье антигуманного социализма.

История, в конце концов, восстанавливает справедливость так же, как день сменяет ночь.

Писатель Юрий Дружников обличил в своей книге преступную сталинскую политику, противоречащую человеческим идеалам, и показал всему миру, что в селе Серафимовка вообще не было пионерской организации, что Павлика звали Пашка, что его отец – бывший красный партизан – был председателем сельсовета, а не кулаком и что донести на отца Павлика заставила мать, ревновавшая мужа к другой женщине.

На протяжении истории такие высокие принципы, как равенство, свобода, достоинство, брались в качестве норм, регулирующих отношения между людьми в обществе, однако Коммунистическая партия в 1920-70-ые годы однозначно рассматривала детскую литературу, как неотъемлемую, важную часть партийной политики и преподносила ее, как воспитание нового человека.

Партийные лидеры Л. Троцкий и Н. Крупская написали статьи, где обличали немислимые в советских реалиях приключения глупых детских героев, отдаляющие молодое поколение от целей и обязанностей государства, как

абстрактный гуманизм, и серьезно критиковали писателей, создающих такие образы. За обвинениями следовали притеснения и наказания, поэтому К. Чуковский, С. Маршак и другие детские писатели стали осторожными, такие писатели, как Д. Хармс, Ю. Олеша не считались с запретами и создали смелые произведения, не вмещающиеся в партийные форматы. Советская цензурная система не могла оставаться безразличной к такому «своеволию», «вредные» с идеологической точки зрения произведения немедленно попали под запрет.

В 1940-ом году была издана повесть Аркадия Гайдара «Тимур и его команда». В произведении рассказывалось об образцовом пионере Тимуре и его команде, состоящей из выполняющих приказы Тимура маленьких помощников. Тимур и его команда оказывали безвозмездную помощь семьям солдат, которые сражались в Красной армии, одиноким старикам, занимались благоустройством. Не успела утихнуть эпидемия «первого пионера страны» как разошлась «горячка Тимура». Все это не было обычной детской дружбой и игрой, дисциплинированная, действующая в советском духе команда наказывала и даже арестовывала детей, которые не подчинялись социалистическому порядку и образу жизни. Гуманистические лозунги, безграничная «доброта» Тимура и его команды, отражающая насильственную советскую реальность, охватили всю страну. Это было вторым этапом социалистической детской воспитательной системы, то есть молодое поколение, с воодушевлением принявшее участие в утверждении революции большевиков, уже стало активным участником строительства советской системы. В стране стали создаваться «тимурские» команды.

Отделить творческого человека от своей эпохи, своего времени – значит разлучить его от истины.

Хотя такие служащие партийной идеологии произведения, как «Павлик Морозов», «Тимур и его команда» были

наиболее читаемыми и образцовыми произведениями во время жизни и творчества Мир Джалала, фальшивый коммунистический гуманизм был чужд душе литератора. Художественное творчество и педагогическая деятельность писателя, который был хорошо знаком с соцреализмом и советской детской литературой, не попали под колесо советской машины пропаганды, вышли из этого мрака, как луч света вместе с такими интересными образами, как М.А. Сабир, А. Гусейнзаде, Дж. Мамедкулизаде, Сона, Гумру, Гадир. Роман «Манифест молодого человека» написан во время ужесточения советской тирании, но он охватывает предшествовавший большевистской революции период, и поэтому все те подлости не могут бросить тень на ранимое, чистое сердце образа Бахар. Смерть родившегося в Азербайджане, нуждающегося лишь в родительской, общественной заботе слабого, ранимого ребенка непосредственно ПЕРЕД РЕВОЛЮЦИЕЙ, ПЕРЕД ПОБЕДОЙ «ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО» БОЛЬШЕВИЗМА была логичным отрицанием лжи о Павлике Морозове, отвратительной активности Тимура и его команды надзирателей.

Если учесть, что роман завершен в 1940-ом году, можно сказать, в тот же период, что и вышеназванные произведения, то образ Бахара своей естественностью и чистотой еще больше возвысится в наших глазах. Ни один партийный лозунг, ни одна политическая кампания не смогла превзойти любовь к родному краю, народу, почитание родителей и старших, сыновнюю любовь, уважение к родным и близким, такие высшие чувства, как честь и достоинство – всё, что стало смыслом, сутью жизни и деятельности, научно-художественного творчества писателя – патриота.

Место, где есть насилие, закрыто для сострадания и милосердия, любви и верности. У Бахара связаны руки перед этим безответственным выбором. Он невинная жертва, а участь жертвы – неизбежная трагедия и смерть.

ВИДИМОЕ изменилось, ***СОКРЫТОЕ*** остается прежним.

Такие ранимые люди, как Бахар, не способны сломить сопротивление кипящих революционных страстей, гниющих изнутри, бродящих политических сущностей и перешагнуть на новый уровень. Спасения таким нет, они обречены остаться под ногами и быть растерзанными.

СВОБОДА относительна, она высший уровень ***САМОКОНТРОЛЯ***.

Богатая сюжетная линия романа построена на периоде перехода к большевистской революции в Азербайджане. Писатель показывает, что в это время теряется устойчивость, равновесие. Для таких, как Бебир бей, свобода – они сами, возможность и власть свергнуть, уничтожить любого.

Нынешняя весна «доселе невиданная весна», она должна была стать весной, повествующей об иной жизни, иной мечте, ином мире; весной, пробуждающей чаяния миллионов сердец. «Облачное небо билось, как тоскующее сердце, ни на секунду не оставалось в прежнем виде. Солнце то загоралось, как лампа, за плывущими на юг пестрыми облаками разной формы, разного рисунка, то гасло, как уголь, то желтело, как янтарь или сияло, как перламутр».

Как видно, уже в прологе произведения даны четыре оригинальных сравнения весеннего солнца. Такие прекрасные описания природы, переплетаясь с образами и событиями, освобождают содержание от литературности, как и постоянно меняющиеся психологические состояния, и обогащают его.

Неповторимость, притягательность одних и тех же точек временного круга состоит именно из таких сияний и мечтаний.

В такие минуты хочется закричать: «О, мир!» Все настроение, идея романа аккумулированы в этом прологе, как солнечный луч, уместившийся в капле росы. Справедливость требует, чтобы дары природы принадлежали любя-

щему и взрастившему их. К сожалению, это время тогда еще не наступило, для этого надо было пройти немало путей, пережить немало трагедий. Неслучайно первая глава называется «Оскорбление» – оскорбление, которое подавляет, душит человеческую душу, морально и физически уничтожает его. Ребенка бедняка оскорбляют, ругают, избивают, унижают из-за поминального тутовника, растущего на улице, только потому, что человек должен быть сильным в том обществе, в котором живет. Среда всегда стремится подчинить себе живущих, превратить их в свою составную часть, непокорные выбрасываются наружу.

Политика игра для взрослых, к Бахару она отношения не имеет, он не участвует в большинстве этих событий, но события подавляют его, отлучают от материнских объятий и заставляют стучаться в чужие двери. Он ребенок, но все равно понимает несправедливость, пытается оказать ей сопротивление. Считает, что имеет право насытиться плодами поминального тутовника, который никому не принадлежит. Он требовал своего права, но в итоге его обругали, избили, и даже оставили без одежды. Мать Сона в недоумении смотрит на своего сына: «В чем его вина? Ведь он тоже ребенок, тоже человек, поминальный тутовник посажен на самом деле для него, для сирот, для голодных, ведь у сына хаджи¹ должна быть хотя бы крупица совести.

Кто стерпит такую несправедливость?»

Виноват побиваемый, упавший. Бахар в очередной раз понял, что упорствовать он не сможет, понял эту горькую правду своим детским умом, его вина лишь в бедности. Его брат Мердан тоже не увидел вину в Агамеджиде. Сказал, что их вина в том, что они бедны. «Умри, но бедным не будь!»

Под небом и над землей Справедливость – истина Бога.

¹ Хаджи – мусульманин совершивший паломничество в Мекку.

Плоды поминального тутовника полагаются сироте, но законы человеческого общества пишутся сильными мира сего, правда на их стороне, хотя сын хаджи Агамеджид еще ребенок, он твердо вызубрил этот урок. Он знает, лишения не оправдывают Бахара, то, что ему полагается, может быть отнято сильными, у него отнимают даже последнюю одежду.

Горести смутного времени одни и те же, как в деревне, так и в городе. По выражению писателя, «каждый камень приходится на голову крестьянина». В Баку тоже «правят беки да ханы, какая разница?»

Уже с первых глав видно, что жертвами насилия становятся больше всего слабые, ранимые слои общества – женщины и дети. Батрак, мозолистыми руками добывающий свой честный хлеб, не отличающийся цветом лица от нефти и мазута рабочий, который не может распрямить от тяжелой работы спину, проживают одну и ту же участь, испытывают одинаковые мучения в то время, когда разгораются страсти, сталкиваются интересы.

Схожесть судеб переполняет чашу терпения обездоленных и направляет по одному течению. Противная сторона, будучи не в состоянии предотвратить этот поток, ужесточает гнет и усиливает физическое давление. Обе стороны в замешательстве пытаются удержать социальное равновесие, так как все нравственные ценности в стране рухнули.

Творчество писателя – живая жизнь, исходящая от его сердца, его души. В этом произведении характерная для творчества Мир Джалала сильная динамика ясно видна в описаниях природы. Красоты весны – цветущего времени года часто сопоставляются с горькой судьбой мальчика по имени Бахар¹ и оживляют, обогащают содержание. Только что закончилась зима. Бахар пасет ягнят на лугу, покрытом

¹ Bahar – (азерб.) весна.

зелеными, бархатными травами. Зная, что такое голод, старается, чтоб ягнята наелись досыта. Он в своем беззаботном мире, растерявшись от безграничной радости, прижимает к груди пойманную куропатку. Он смотрит в «большие миндалевидные, красивые, будто насурьмленные глаза» куропатки и мечтает, что мать придет увидеть птицу, что купит для нее клетку, и у куропатки появятся птенцы, и что он будет кормить ее колосьями.

Птица удачи покидает того, кому не везет в этой жизни. Писатель следующим образом изображает тяжелое горе Бахара, который нечаянно выпустил птицу из рук: «Место его ясных, новых и приятных мечтаний занял всегдашний занавес тяжелого, мрачного, тоскливого сиротства». Есаул, схвативший и волочащий Бахара, как овечку уносит его, чтобы узнать место, где скрывается Мердан. Бедный ребенок кричит от страха, просит помощи, но все безмолвно проходят мимо, не помогают ему. Прохожие проклинают есаула, но никто не хочет попасть под плетку, они не вольны помочь даже при желании, знают, что их поволокут, как скот, вместе с Бахаром к ногам сотника.

Спускающиеся с гор бурлящие потоки быстро находят свое течение, сметают все на своем пути. Большевицкая линия – второй стержень романа. Большевизм заразил людей, как эпидемия. Его сторонники начинают группироваться. Азербайджан превращен в полигон. Политизация нации продвигается с трудом. Жизнь в деревне столь плоха, что не находящих куска хлеба бедняков можно направить в любую сторону. Чаша терпения переполнена, но нет единства, это понимают и беки. Даже такой деспот как Ильяс бей советует проявлять осторожность, не провоцировать людей насилем и поджогами, среди его окружения находятся выступающие против этого совета, но в итоге все соглашаются. Открывается широкое поле для армянских козней, друг Мердана армянин Сурен «льет воду на мельницу» большевиков, бывший поп меняет одежду, чтобы его не узнали.

Ставшие мусульманами на пять-десять дней построят с нами советскую власть и будут среди тех, кто в 1937-ом году расстреляет Мушфига.

Их дети вместе с русскими захватчиками расстреляют мирных жителей Ходжалы.

Это тоже наша история, невозможно ее не увидеть, невозможно от нее отречься, ибо ОНА – ЭТО МЫ САМИ.

Мир Джалал оживляет тяжелую, полную страданий жизнь маленького героя, сталкивая её с красотой; ведь там, где есть беднота, нет места мечтам, их место занимают страх голода, тоска по куску хлеба. Талантливый прозаик обостряет этими контрастами сюжетную линию, постоянно держит читателя в напряжении. Живущие среди народа, задыхающиеся в тисках голода, трепещущие в когтях тирании люди, например вдовья мать Бахара Сона, его неприкаянный брат Мердан, навряд ли могут увидеть божественную красоту этих райских мест. Маленький джейран, которого поймал Бахар – его последняя связь с родной деревней. Сначала он теряет единственную опору, брата Мердана, а затем любимого, обласканного джейрана.

Бахар идет по их пути. Писатель сознательно избирает этот путь – последнее пристанище каждого человека, бесконечный непроходимый путь народа, который не знает к кому обратиться за помощью. Неосвященный, сужающийся путь. Путь, ведущий к надежде, а может, к гибели.

С уходом брата Бахар теряет последнюю надежду. От царского гнета, от тех, кто под знаменем идей большевизма заключает ни на что не надеющихся людей в новые тюрьмы, от англичан, желающих создать в Азербайджане свою колонию, от местных беков и ханов помощи нет.

Бахар сирота, у него нет заступников. Так было всегда. Ответственность, которую должны нести взрослые, как правило, ложится на плечи невинных детей. Из-за Мердана никто в родной деревне не берет его на работу. За кусок

хлеба он начинает батрачить в другой деревне. Трудится на тяжелых, не полагающихся ему по возрасту работах, таскает груз, укрепляет плотины, пасет скот, пашет сохой, от усталости падает по ночам как мертвый.

«Он сгибал ноющие колени, натягивал на себя архалук¹, клал под голову метлу и падал, как попона». Это точное изображение его трагичной деревенской жизни испепеляет читательское сердце.

Пахота – сущий ад для Бахара. В летний зной в босые ноги и даже под ногти Бахара впиваются мелкие камни, но останавливаться ему нельзя, он должен идти за волами, пока солома не превратится в мякину. Маленький слабый мальчик, в отличие от волов, не может вынести голод и бессоницу. Бежит до тех пор, пока не закружится голова, хватается за хвост быка, чтобы не упасть. В его глазах темнеет, и он видит окружающие его, но недостижимые вкусы. Эх, играть бы ему в цветущих садах, зеленых лугах, быть бы на месте счастливых бейских детей, детей богачей, едящих хлеб со маслом.

Полная страданий жизнь Бахара описывается в романе следующим образом: «Они ни в чем не нуждаются. Ячменный хлеб не сводит их с ума. Их лица не обветриваются под палящим солнцем. Не болят глаза от жары, не ноют колени, они не задыхаются от пота, не лежат в лихорадке».

Жизнь прекрасна для того, кто смотрит на нее счастливыми глазами.

Выдающийся мастер рисует, как художник, сказочные картины. Эта прекрасная природа, «блестящая словно коса» река, парящие в небе ласточки, сады, благоухающие сводящим с ума ароматом цветов . . . все это принадлежит другим, Бахару ничего не полагается. Ему даже не позволено предаться сладким грезам. В мечтах он отправляется в деревню.

¹ архалук – старинная мужская одежда.

Снова пришла весна, вот он пасет скот в горах, но не забывает собирать букеты цветов...

Бог может подарить радость и сироте, но это недолговечно. Деревенские бедняки стареют уже в молодости, никто не переходит из детства в юность, все подростки батрачат, занимаются хозяйством. Страдания не притупляют чуткое детское сердце. Прекрасные пейзажи радуют душу ребенка, вызывают в ней умиление. Найденный им маленький джейран осчастлививляет на время невинное создание, однако жестокосердые люди считают этот маленький подарок Бога слишком большим для него. Хотят подарить джейрана «вокзальному» англичанину. Бессовестные хозяева Бахара падают ниц перед дьяволами, пришедшими выжать до последнего соки родной земли, «разделяют» радость маленького ребенка. События изображены метко: «Сона ясно ощущала в своей жизни трагедии своей родины и народа. Кто и когда прогонит с наших родных земель этих алчных волков, крадущих радость даже у маленького ребенка? Когда, когда же?..»

На этом не заканчиваются страдания Бахара, испытанные им в деревне, он разлучается с матерью, как оставшийся сиротой маленький джейран. Его городская жизнь интересней, впечатлительней и поучительней, чем революционная деятельность Мердана. «От брата вестей не было, и никто не посылал весточку о нем его матери». Режущий как меч бакинский норд гнал это маленькое, истощенное существо от одной двери к другой, и он не мог нигде укрыться. Смерть уже стояла над его головой, он взывал к милосердию, но вместо помощи слышал лишь оскорбления. Писатель показал масштаб трагедии, в которую попал ребенок, в очень действенных сценах. Этот город гнал одиноких, сирот на улицы, под дождь и снег. Это не было карой небес, эта беда исходила от людей, живущих с ним на одной земле, дышащих тем же воздухом, что и он.

Сила в деньгах и чинах. Мир Джалал пишет об этой

горькой правде следующим образом: «Кара неба ничего не могла сделать и не сделала с детьми Соны. Да и не было у небес такой кары. Но исходящие от земли и пронзающие небо бедствия уничтожали ребенка Соны – таких, как Бахар».

Бахар замерзает в зимнюю стужу. Думаешь, о Боже, неужели в таком большом городе не нашлось ни одного милосердного человека, который мог бы помочь бедному маленькому ребенку? Где же жалость, сострадание гостеприимного народа, раскрывшего двери сердца шовинистам армянам, русским, англичанам? Приходишь в ужас от реальности событий, расстаешься с несчастным Бахаром в большой печали и тревоге. Подобные детские образы пробуждают в читателе такие гуманистические чувства, как любовь, милосердие, сострадание. Эта концовка оставляет в тени торжественную победу большевистской революции, словно тут и завершается произведение.

Проходят месяцы, годы, столетия, от таких простых человеческих образов, как Бахар, Сола, Гумру тянутся бесконечные нити к нашим сердцам, к национальному горю, трагедии таких персонажей, как Бахар, обретают общественное измерение и становятся нашими национально-духовными ценностями.

Бахар не мог бы остаться в живых. Его детская жизнь оборвалась вовремя. Впереди были новый этап советской тирании, безжалостные репрессии, трагедии в Гёйче, Карабахе, Зангезуре, вписанные в нашу историю, как черные страницы, и вспугнувшие тысячу осиротевших Бахар.

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И СОЛИДАРНОСТИ В РОМАНЕ МИР ДЖАЛАЛА «КУДА ДЕРЖИМ ПУТЬ?»

В последнее время стало модно осуждать классиков, это не исследование, не анализ, а «расправа над гениями».

Как до нас доходят бурлящие неиссякаемые родники, исходящие из глубин времен, впитавшиеся в наши сердца и кровь, пробуждающие наши заблудшие души, парящие на крыльях нашего духа? – Через живущих людей, мудрых дедушек и бабушек, неизменный, неустаревающий, не теряющий своей вескости и не вмещающийся в политические рамки и формы фольклор, оберегаемые исторические источники и хроники, переходящие из века в век, как бесценные сокровища, нашу классическую литературу, основанную на этом фундаменте и получившую бессмертие благодаря связи с народными традициями.

Литература, со всеми своими течениями и направлениями являющаяся письменной летописью, должна быть написана и усвоена лишь в исторической последовательности.

Настоящая литература, прежде понятий и знаний о мире, есть попытка заново сотворить СУЩЕЕ.

Каждый есть показатель того уровня, на котором это у него получается.

Художественное творчество есть не что иное, как оживление готовой жизни каждый раз своими красками и своими представлениями.

С этой точки зрения, выдающийся ученый-литературовед Мир Джалал стоит в ряду гениальных личностей,

изучавших, преподававших, создававших, оживлявших историческую энциклопедию, литературное наследие азербайджанского народа. Все его произведения – арена борьбы, где сражаются не только литературные герои, но и само общество, классы, социальные слои, идеи, убеждения. В этих произведениях пером большого мастера выписаны картины живой жизни; каждый выступает со своей истиной, интересом и позицией.

Творчество Мир Джалала – большая школа, к которой мы постоянно обращаемся, его богатое литературное наследие всегда современно и актуально, даже по прошествии веков не теряет своей значимости и свежести, с каждой эпохой будет нести в себе новые оттенки и значения.

Все деревья, как бы они ни стремились к белым облакам, высоким небесам, уходят корнями в землю.

Заснеженные высокие горы, чьи верхушки соприкасаются с облаками, тоже покоятся в лоне земли.

Чем глубже эти корни, тем выше, выносливей и надежней творческая вершина.

Литературное наследие таких классиков, как Мир Джалал, является именно такой опорой, основываясь на них, мы встаем на ноги, возвышаемся. Не секрет, что в последнее время немало «писателей» «промышляющих» литературой, не имеющих за спиной серьезных произведений и потому заполняющих этот пробел бессмысленной писаниной, подражающих образцам мировой литературы. Творчество больших талантов, чьи перья отточены на пробном камне литературы, блистает, но попытка выглядеть оригинальным за счет запутанных сюжетов, желание доказать свою смелость попиранием национальных ценностей, в конце концов, уходят впустую.

После прочтения таких произведений думаешь о том, что же тебе запомнилось. Видишь, что все лопнуло, как мыльный пузырь, ничто тебя не задело, не заставило задуматься.

маться, ничему не научило. Только жалеешь о потраченном времени.

Писатель – реалист всегда руководствовался одним критерием: если пренебречь хотя бы одним звеном в цепи, образованной из колец времени и пространства, то это в итоге приведет к отуманивающим сознание, сбивающим с правильного пути искажениям.

По сути, великая литература, созданная отдельными людьми, носит также и общественное значение. Человек обречен прожить дарованную ему Богом жизнь среди людей, в обществе и подчиняться его многочисленным законам. Мы не любим, не принимаем советскую эпоху, которую сейчас критикуем, ибо СССР – тюрьма народов – нанес тяжелейшие, незаживающие раны нашему народу, Родине. Мы не можем перечеркнуть и забыть эту являющуюся судьбой, участью миллионов людей эпоху, охватывающую семидесятилетний период нашей истории, выкрававшую семьдесят лет нашей жизни, наше детство, юность, наш Гёйче, Карабах, Зангезур. Никто не перепрыгнул через нее, все ее прожили. Отрицание других за это в итоге приведет к самоотрицанию.

Нашему народу, относящемуся с почтением к великим и убеленным сединой, не свойственна «расправа» над гениями, это похоже на расправу над собственными родителями.

Определенное влияние гениальных личностей на историю – бесспорный факт, однако они не способны остановить ее движение, повернуть колесо вспять. Мир Джалал жил и творил именно в такое сложное время, но он был хорошо знаком с исторической объективностью, ему удалось пропускать её сквозь фильтры цензуры. В его произведениях жизнь состоит не только из черных страниц, горестей и бед, на страницах нашлось место и для радостей и для счастливых мгновений. Писатель, который в каждой ситуации умел отличать черное от белого, хорошее от

плохого, сохранял верность совести гражданина в то время, когда меч системы цензуры рубил все на своем пути, глубоко анализируя творчество влюбленных в свободу Мирза Алекпера Сабира, Алибея Гусейнзаде, Джалила Мамедкулизаде, заклеянных под именем врагов народа жертв репрессии, чьи произведения были запрещены, занимал полностью прогрессивную позицию, представил свои ценные научные знания, взгляды и произведения.

В богатом творчестве Мир Джалала жанр романа, требующий большого литературного мастерства, занимает основное место. Хотя роман «Куда держим путь?» был создан в 1935-ом году, когда бушевали жестокие преследования закрытого советского строя, он написан без вмешательства в жизненную реальность, вынести суждение передовано читателю. Конечно, советский читатель, живущий в ностальгии по «гладкому, ровному, далекому от тяжелых жизненных условий золотому прошлому, когда все было бесплатно», можно сказать, не принимал этих истин.

Роман написан о таком непростом периоде, что для его охвата нужно было обладать не только писательской сноровкой, но и острой сметливостью, глубокими политическими знаниями. В такие моменты Мир Джалал не придерживался описательной техники, он демонстрировал богатейшие энциклопедические познания в области истории, философии, литературоведения. Лишь обладающий совокупностью таких высоких качеств писатель мог создать ценные произведения.

В нефтяном Баку, где шла жестокая классовая борьба и всем заправляли зарубежные страны, уже дул ветер большевизма, нес новые репрессии из России, ссылки в Сибирь, кандалы, разжигал аппетит армянских дашнаков, которым удалось приподнять голову под сапогом спасительной турецкой армии к азербайджанским землям. Эта слабость, беспомощность тревожила интеллигенцию, всеобщий беспредел накалял идеологические противостояния.

Мир Джалал, занимающийся исследованием нашей классической литературы, посвятивший жизнь её пропаганде, содержательно изобразил в своем романе литературный мир Азербайджана начала двадцатого века. Говоря о литературных течениях, писатель сталкивал их, как вынутые из ножен мечи, и оставлял читателя на литературной арене наедине со своими героями. Словно поднимается занавес, спадают черные покрывала, становятся видны идеи и истинное лицо каждого. Читатель сливается с иными мирами, не следует бездумно за героями, а проникается их мировоззрением и жизнью.

Главным героем этого глубокого психологического романа, поймавшего пульс своего времени и никогда не терявшего своей актуальности, является бессмертный поэт – сатирик Мирза Алекпер Сабир, прозревавший «два мира, стоящие в этот исторический период лицом к лицу», понимавший необходимость потребности «этой мировой борьбы в солдатах пера, в людях, превращающих слово в оружие, освещающих умы».

В романе убедительно и впечатляюще показаны притеснения, безжалостные преследования, оскорбления, которым подвергался достойный мастер слова за свою смелость. Преследователи поэта, не могущие укротить его свободолюбивый дух, прибегают ко всем средствам, преследованиям и оскорблениям, пытаются притеснить его материальными трудностями и сломать. Его «быт в упадке», семья подвергается испытаниям голодом и нуждой. Несчастный отец не может поднять голову и взглянуть в лицо своим детям.

На протяжении всей истории во всех странах судьба, предначертание творческих людей, говорящих, как Мирза Алекпер Сабир, лишь правду, являющихся гласом народа, живущих и творящих согласно велениям своей совести была одинакова – недоля и творческое бессмертие. Бог не может подарить бессмертие тем, кто выбрал мимолетные

жизненные блага, личное счастье, **ибо великая литература, искусство очень ревниво, не терпит двойственного отношения, признает лишь единовластие.**

Сюжет произведения обогащается тем, что Мир Джалал приводит к месту примеры из стихотворений поэта. Писатель выражает горькую долю, тяжелые условия существования поэта его собственными строками:

– Arizi qəmlər əlindən ürəyim şişmiş idi,
Zənn edərdim edəcəkdir, ona qarə ürəyim,
Vəxti mənhusəmə bax, mən bu təmənnada ikən
Başladı şişməyə indi üzü qarə ciyərim!¹

Всегда сохраняющий верность исторической действительности и основывающийся на фактах ученый подробным комментированием творчества Мирза Алекпера Сабирова оставил ценный след в сабироведении. Эти исследования ценны потому, что не рассматриваются вне исторической среды, времени, объективных и субъективных факторов. Читатель получает возможность обстоятельного знакомства с тогдашним социально-политическим климатом, традициями и обычаями, богатым литературным миром обладающего древней историей азербайджанского города Шамаха, где жил и творил поэт. Тем самым идея романа становится более ясной, блестящей, личная трагедия певца свободы, чье сердце пылало любовью к Родине, возвышается до борьбы за свободу, которую ведет народ, желающий освободиться из-под гнета рабства, слить свой голос с голосом передовых народов мира и увидеть себя в их ряду.

Поэты – неутомимо бьющиеся сердца нации. Мирза Алекпер Сабир с чуткостью и дальновидностью, присущи-

¹ От последовавших печалей зануло сердце мое, / я счел, что может ему мое сердце, / неудачна доля моя, ведь когда я так предполагал, / несчастная моя печень тоже заболела!

ми всем талантам, определяет судьбоносные, решающие моменты для своего народа, бросается как мотылек душой и телом в пламя, каждый раз достойно, гордо и непоколебимо выходит из тяжелых испытаний, горьких страданий, жестоких преследований. Поэт, уже не вмещающийся в ставшую тюрьмой Шамаху, рвется на более широкую арену борьбы – в бушующую жизнь, которая каждую секунду готова взорваться, как пороховая бочка, в Баку – город революций, ветров, страстей. Писатель следующим образом изображает те дни в городе богатых и бедных: «Звуки азана, колокольного звона в церквях, боя часов преследовали друг друга, и каждый звал в разную сторону».

Метания и трудности М.А. Сабира, осуществившего самую большую мечту и приехавшего в Баку, устроившегося на работу в медресе в качестве учителя, не заканчиваются после этого, душа терзающегося народными муками поэта, падающего все глубже в пропасть, находит успокоение лишь в журнале «Молла Насреддин». Баку, которого он так жаждал, ослабляет его здоровье, однако его перо становится ярким факелом. Весь Восток зачитывается «Хоп-хоп наме». Его стихи переходят из рук в руки, волнуют сердца, не сходят с уст народа, становятся лозунгом революции, программой борьбы. Поэт стенает: «не убудет мрак темницы».

Писатель, подробно повествующий в романе о деятельности журнала «Молла Насреддин», показывает, что невозможно представить «Моллу Насреддина» без «Хоп-хоп наме» и «Хоп-хоп наме» без «Моллы Насреддина». Бедняки, неимущие благодаря этому журналу находят утешение, сытые, потерявшие совесть царские чиновники, беки, ханы, моллы, каджии называют публикующихся в журнале авторов «дьявольским наваждением».

В романе немало автономных сюжетных линий. Шумные сцены революции словно играют роль декораций. Один из интересных моментов – встреча на лите-

ратурной и политической арене передовых литературных школ, могущественных мастеров пера, бьющихся ради народа и справедливости, идущих параллельными путями к единой цели – Мирза Алекпера Сабира, способного занять достойное место в мировой сатире, и получившего блестящее образование зарубежом главного редактора газеты «Каспий» и журнала «Фуйузат» Алибея Гусейнзаде, сына муфтия Закавказья. У них одна цель: «Свобода!», но, тем не менее, они придерживаются диаметрально различных позиций. Ни одного из них невозможно сбить со своего пути, своих убеждений.

В народе в таких случаях говорят: «Нашла коса на камень». В особенности, они решительно не принимают друг друга в определенных принципиальных вопросах. Оба мыслителя понимают, что революционные условия уже зрели. Есть схожесть целей – построение демократического, независимого азербайджанского государства, однако имеются серьезное расхождение во мнениях по поводу того, кто является революционной силой и каким должен быть этот государственный строй.

Великий мастер сатиры видит штурвал революции в руках притесненных – рабочих и крестьян, призывает путем силы уничтожить класс «эксплуататоров», «мучителей», создать свое национальное государство:

– Haqqı xalqa bildirib dəfi zəlalət etməli,
Gün kimi taban edib pamali-zülmət etməli,
Nabəca bu işlərin dəfinə qeyrət etməli...
Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir,
Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir! ¹

¹ Нужно пояснить истину народу и уничтожить гнет, / Воссиять, как солнце и прогнать тьму, / Проявлять мужество в борьбе с этими неуместными делами... / О влюбленные в слово, эти дни – время правильного пути, / Время воззвания к доброму общению!

Алибей Гусейнзаде, придерживающийся либерально-мировоззрения, категорически не принимает классовой борьбы, предпочитает просветительское направление, выступает против давления, насилия, национальной розни и полностью уверен, что экспорт революции из заграницы, в особенности, из шовинистской, проармянской России принесет катастрофу. Всем своим существом он надеется, что победит «блистающая свобода» жаждущей революции армии завоевавших власть «молодых тюрков», «единой и просвещенной» партии, что великая Османская империя обретет себя под зеленым исламским флагом.

М.А. Сабир нещадно критиковал саму религию из-за ее служителей. Он не примирялся с религиозными догмами, выступал против невежества:

– Kõnül ta var əlində camı-mey təsbihə əl vurma!..
Səhənnəm qarısın açdırma, vaızdən xəbər sorma!¹

Пламенный пропагандист и глубокий знаток идей тюркского и исламского единства А. Гусейнзаде не терпит искажения и оскорбления исламской религии, решительно отвергает радикальные отношения и желает, чтобы тюркская нация была также и «исламской нацией». В то же время он выдвигает идею светского демократического государства, религией которого был бы ислам, хорошо понимает, что наши враги через распространение чужих религий и совращение нашего народа с пути собственной религии стараются пошатнуть нашу государственность.

Слова Бога призывают человечество к истине и справедливости, учат человека жить правильно. Эта политичес-

¹ Душа моя, пока в руке твоей чаша с вином не прикасайся к четкам!.. Не делай так, чтоб открылись двери ада, ни о чем не справляйся у проповедника!

кая дальновидность видного мыслителя осуществилась сто лет спустя, мы в очередной раз поняли, что исчезновение ценностей исламской религии из жизни и души народа – страшная угроза, расшатывающая нашу нравственность, символ нашей религии – зеленый цвет стал одним из цветов нашего флага.

Трагедия двух великих мастеров, не находящих успокоения и понимания на своей Родине, была трагедией нации, бьющейся в сетях противоречий столетия. Ни один из них не гонялся за славой, не думал о личных интересах, благополучии, богатстве. Тут уместно привести процитированную Мир Джалалом мысль Монтескье: «Что может быть прекрасней труда во имя счастья людей!»

Есть поговорка – плачущий по народу остается без глаз. Ученый-гражданин Алибей Гусейнзаде, обладающий большим уважением и авторитетом, стоящий во главе фронта приверженцев идеям тюркского единства, сторонник самой последней и прогрессивной мировой религии ислама, задыхался в родном Баку среди реакционеров. Он твердо верил, что в Турции существуют всесторонние условия для «политического движения и мощи пера».

Тем не менее, хотя площадь деятельности в столице братской Турции, где его всегда встречали с уважением и пониманием, расширилась, он тосковал по Родине; ситуация была такова, что превратившие свои сердца в факел борцы за свободу нигде не могли найти успокоения.

Мирза Алекпер Сабир даже не помышлял о том, чтобы покинуть Родину, он до конца сжигал себя в пламени свободы, испепелял свое неутомимое тело и душу. На протяжении всего романа Мир Джалал в очень убедительных сценах показывает эту трагедию в различных планах – в семье, преподавательской деятельности поэта, обществе и тем самым в очередной раз знакомит и влюбляет читателя в своего героя. Схожая судьба талантливых мастеров пера

обобщается в произведении взятой в качестве эпиграфа мыслью Н. Некрасова: «Братья – писатели! В нашей судьбе что-то лежит роковое».

Думаешь, хорошо, что великий поэт не увидел установления советской власти в Азербайджане, хотя всем сердцем верил в победу народной революции, а то стал бы одним из первых жертв сталинской репрессии, на которую опирались армянские дашнаки.

Роман «Куда держим путь?» показывает неизменную мужественную позицию выдающегося философа Мир Джалала, которой он оставался верен до конца в вопросе, представляющем крайнюю важность в существовании отдельно взятой независимой нации, демократического государства – ЭТО ГРАЖДАНСКАЯ СОЛИДАРНОСТЬ НАШЕГО НАРОДА.

Писатель, в советскую эпоху обладавший такими пространными знаниями и давший сведения о жизни и творчестве Алибея Гусейнзаде, его общественно-политической деятельности, недостижимой Турции, молодых революционерах – тюрках, хорошо понимал, что идет тем самым на большой риск.

Действительно, нельзя рассматривать как обычную сцену, как плод писательского воображения встречу Алибея Гусейнзаде перед отъездом в Турцию с Джалилом Мамедкулизаде в редакции журнала «Молла Насреддин», с которым А. Гусейнзаде решительно не соглашался по многим принципиальным вопросам, и обмен мнениями в толерантной атмосфере. В романе очень точно выражены принципиальные расхождения «двух известных мастеров пера»: **«Алибей считал сидящую в Тбилиси мусульманскую интеллигенцию странной. А Молла Насреддин считал бакинскую поддакивающую хаджи интеллигенцию продажной. Алибей считал тбилисскую интеллигенцию сторонником заграницы, Молла Нас-**

реддин считал бакинскую интеллигенцию сторонником мясников, купцов, банкиров. Алибей проводил свою работу с «просвещенными», образованными, а Молла Насреддин с нищими братьями крестьянами...

Алибей провозглашал тюркские и исламские идеи. Молла Насреддин обращался к людям, говоря о народе, родине, труде».

Язык не только средство коммуникации, он само бытие народа, его дух, сладкие колыбельные, услышанные от матери, первая песня младенцев. Когда влюбленный в родной язык и ведущий борьбу за его чистоту Джалил Мамедкулизаде, критикует «вычурного», «непонятного» народу А. Гусейнзаде, то этот гений соглашается, признает, что «писать просто для народа тоже большое умение».

Мирза Джалил остается доволен искренним признанием большого мыслителя, к личности которого испытывает уважение: «Господин Алибей, не могу не счесть абсолютно серьезными эти слова такого талантливого автора, как Вы».

Разве можно счесть это враждой? Сыны народа, имеющие серьезные расхождения по таким важным вопросам, как классовая борьба, революционные силы, «азбука, язык, хиджаб, школа, независимость» в любви к народу и Родине объединяются на едином фронте.

Глубоко изучивший нашу классическую литературу Мир Джалал знал, что честью, достоинством для тюркского народа является лишь Родина, великие мастера слова всегда жили народными думами, были его голосом. Главный герой романа Мирза Алекпер Сабир тоже избрал этот мужественный путь.

Подлинная наука, искусство опирается только на истину; истина же складывается из синтеза наблюдений, обмена мнениями, различных взглядов. Ее пробный камень – организующая, отбирающая реальность история.

Срок жизни человека очень мал для вечного време-

ни; вечность творцу дарит народ – это непреложная истина.

Эти выдающиеся авторы оставались верны собственным убеждениям, их идеи и произведения, прошедшие испытание временем и ставшие колоннами нашей литературы, – неотъемлемая составная часть независимости азербайджанского народа. Это доказало само время, сам народ создал своих мужественных сынов под единый флаг.

Сильные волны, бури всегда обнажают дно и показывают сокровенное. Так обстоит дело в литературе, которая является зеркалом духовности, – все реальности взвешиваются на весах истины, процеживаются, перебираются.

Эта борьба была также борьбой литературных направлений. В романе показано, что такие гении столетия, как Мирза Алекпер Сабир, Джалил Мамедкулизаде, Алибей Гусейнзаде, Нариман Нариманов, несмотря на разногласия в мировоззрениях, находят опору в такой вечной, священной точке, как народ и Родина, вдохновляются единым источником, служат одной цели – свобода, независимость!

Их величие в том, что они придерживаются различных убеждений, но уважают друг друга, не относятся к тем, кто верен народу и Родине, как к предателям.

Высокоинтеллектуальный, требовательный человек века космоса, атомной энергии, электроники, компьютерных технологий не похож на читателя прошлого столетия; он хорошо знаком с мировой литературой, знает историю цивилизаций, умеет отличать качественное от некачественного. Он занимается не только чтением, но также старается отнестись к прочитанному с интернациональной позиции, понять какой вклад оно внесло в общечеловеческую культуру.

Мир Джалал, занимающий достойное место в ряду

выдающихся азербайджанских просветителей как глубокий знаток мировой литературы, принимал в своей богатой литературной и педагогической деятельности неизбежность интеграции мировых культур и осуществлял плодотворную работу в этом направлении.

Великий писатель, желающий видеть наш свободолюбивый народ в ряду других передовых наций, в романе «Куда держим путь?» в очередной раз доказал на примере наших классиков, а также на своем примере, что азербайджанская литература находится на уровне мировой литературы. Высказывания Физули, М.А. Сабира, В. Гюго, Н. Некрасова, И. Крылова, Л. Толстого, Монтескье, А. Саххата, Н. Чернышевского дополняют идею произведения, обогащают его сюжет.

В современную нам эпоху процесс глобализации получил широкое распространение; однако каждый начинает там, где остановился, это правильный путь, «занявший» чужое место рано или поздно теряет свою позицию. Человек не должен сбиваться со своего пути, должен соответствовать самому себе, своим достижениям. В романе, сыгравшем большую роль в формировании самосознания и менталитета нашего народа, дан ответ и на этот вопрос. Окончательный вывод таков – время сложное, смутное; страна, где нет народной, гражданской солидарности, похожа на дом с треснувшей крышей, покосившимися дверями и окнами, обвалившимися стенами – будет протекать во время дождя. Прогонит опешивших обитателей с родных мест, вынудит искать приют у чужих, зачахнуть, потерять свою позицию.

В этом произведении анализируются проблемы **созидания государственности**, представляющего крайнюю важность в то время; когда народ поднимается ради определения собственной участи, выдвигается ряд ценных научных теорий.

Два могучих таланта столетия во время противостояния идей и убеждений не устраивают друг над другом «расправу», не оскорбляют личность другого, но при необходимости идут на диалог, ибо **расхождения во мнениях не должны приводить к гражданскому раздору, национальной розни.**

Этот шаг может стать причиной очень больших катастроф, место наших соотечественников могут занять изменники Родины, враги так, как это уже случилось в начале двадцатого века.

Писатель, не ограничивающийся простым объяснением принципиального мировоззрения своих литературных героев – предшественников, не остается в стороне от этих важных вопросов, по мере необходимости раскрывает свою гражданскую позицию и тем самым выполняет свой писательский долг. Мир Джалал смотрит в будущее с верой, потому что наша страна взрастила немало полководцев, мыслителей, любящих Родину и народ больше своей жизни, считающих их свободу и независимость правым делом. Неслучайно главным героем романа писатель выбрал поймавшего пульс времени великого поэта – сатирика Мирза Алекпера Сабира, превратившего свое бьющееся любовью к свободе сердце во флаг.

Приверженность к своему народу, обращение к таким важным вопросам, как сохранение литературного наследия, изучение жизни и творчества наших классиков, нуждающихся в серьезных исследованиях в то время, когда сталинский режим сметал все на своем пути, а меч советской цензуры рубил направо и налево, говорит о нерушимой любви Мир Джалала к своей Родине и народу. На протяжении всего романа на передний план выдвигаются **проблемы гражданской позиции творческого человека**, показываются пути решения на примере деятельности талантливых авторов, в том числе и М.А. Сабира.

Цель одна – установление независимости, создание народной республики. Мирза Алекпер Сабир тоже продолжатель этого пути. Неслучайно поэт, столкнувшийся лицом к лицу с голодом и смертью не продает книгу «Хэмсе», ставит Низами Гянджеви в качестве светоча и духовного достояния народа выше самого себя, своих детей, ждущих от отца хлеба и одежды.

Во время столкновения классовых противоречий и борьбы сторон в обществе царит особая жестокость, создаются искусственные условия для заведомого искажения истины.

Период времени, охватываемый романом, Мир Джалал выбрал не случайно. Правящие классы в целях собственной защиты остаются за сценой и науськивают другие силы. Революцию делает народ; они же пользуются этим и приходят к власти. Мир Джалал объясняет эту жестокую истину переходных периодов строками самого поэта:

– Qarışıqdır hələlik millətin istedadı –
Ələnirsə, safı bir yan, tozu bir yanlıq olur!
Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi,
Yağ y yağ üstə çıxır, ayranı ayranlıq olur.¹

Советская идеология начала осуществляться в Азербайджане – арене столкновений на Кавказе. Возникли условия для революции – «низы не хотят жить по-прежнему, верхи не могут по-прежнему править». Уставшие от двойного гнета – цепей порабощения семьи Романовых, бесчинствующих беков, ханов, религиозных служителей, мулл, каджиев, душащих ростки просвещения в невежестве, – бедняки, трудящиеся вышли на площади с требованием свободы и поднялись на борьбу за независимость.

¹ Талант народа пока неопределен -/ Если просеять, то зерна отдельно, а плевел отдельно! / Пока время пахтается, мутится, как масло,/Масло мешается с маслом, а айран с айраном.

Есть такое понятие – «революционные условия». В это время в обществе создаются благоприятные возможности для качественных изменений. Одним из его признаков является набухание народных масс изнутри. Расширившаяся энергия, не вмещающаяся в свои рамки, должна взорваться и пролиться, найти свои течения, проложить новые русла. В такие решающие моменты «мужская доблесть может свернуть горы», как говорил М.А. Сабир.

«Старое» отныне раздробляется и становится составной частью «нового»; однако наряду с наделением изменяющего своими качествами при изменении изменяет и его самого. Переходит в целостную часть, но приобретает более широкое пространство и проживает свою вторую жизнь.

Соотношение сторон – главный показатель Содержания.

Это хаотичное движение, как и в начале всех революций. Просветители, мыслители нации привлечены к этому хаосу, но не могут повести народ за собой, не могут стать его знаменосцем, вождем, лидером. Напротив, народные массы, словно поток, увлекают их вместе с собой.

Одной из сил, направляющих разрозненные энергии в родное русло, является активность, национальная солидарность исторических личностей.

Если потерять в такой божественный миг свой шанс, то им воспользуется другой. Наш исторический шанс в начале двадцатого века был потерян за отсутствием национального единства. Революция, осуществленная народом, его чаяния остались в семидесятилетнем добровольном заключении. Ключи от этой тюрьмы под названием социализм были даны в руки наших врагов, мастерски сменивших свое обличие. В тюрьме, окна которой были закрыты на мир и на истину, невозможно было не только

вступить в контакт с другими мирами, но даже правильно их себе представить.

Эту жизнь прожили наши родители, родители наших родителей, а также мы сами. Вычеркнуть ее означает отвергнуть эту истину.

Как хорошо, что мир существует независимо от нашего утверждения и отрицания.

Великие личности никогда не живут мелкими страстями. **Опередивший свою эпоху и время Мир Джалал идет вперед и поднимает проблему являющейся нашим долгом чести территориальной целостности поделенного между русскими и персидскими захватчиками Азербайджана, проблему, ждущую своего решения в международном масштабе даже столетие спустя.**

Акцентирование в этом направлении вопроса национального единства действительно было большим событием для литературного мира в эпоху СССР, когда жил и творил писатель.

Я родилась в районе Кубадлы Зангезурского края – древнего тюркского края, ныне находящегося под армянской оккупацией. В советскую эпоху не позволялось не то чтобы говорить о Южном Азербайджане, но даже взглянуть на другой берег реки во время поездки на поезде вдоль Араза. В приграничные районы допускались лишь те, кто там родился. Во время поездок из Баку в отчий край и обратно я сама становилась свидетелем того, как вооруженные автоматами русские солдаты проверяли наши документы, обходили вагоны и, угрожая оружием, требовали задернуть занавески.

Наше горе – то же самое горе столетней давности. Те же самые непроходимые границы, закрытые пути – дороги. В романе Мир Джалала «Куда держим путь?» особое место отведено движению Саттархана, начавшемуся в Южном Азербайджане. Писатель изображает эти события словами Мирза Алекпера Сабира:

«Сегодня площадь Кербела¹ – это площадь патриотизма в Азербайджане. Все, кто имеет в сердце своем хоть немного веры, чести, любви к родине, должен заботиться об этом. Если есть у нас кровь, которую можем пролить, деньги, которые можем пожертвовать, пища, которую можем раздать, то придите – отдадим все это пребывающему в трауре Азербайджану, испепеляющему наши сердца! Вот чего от нас требует время. Ныне наивысшее благочестие, наивысшая религия и патриотизм, наивысшая борьба во имя ислама – это помощь Азербайджану».

Непреложный факт – эти слова вышли из-под пера Мир Джалала и отражают его отношение к движению Саттархана, мечты и цель нашего народа. В романе убедительно показано, что хотя мы имеем изменников и внешних врагов, испугавшихся этого освободительного движения, они составляют меньшинство. Все население Баку радуется, с волнением следит за событиями. Внимание Азербайджана направлено на Тебриз. Журнал «Молла Насреддин» пишет: «Сегодня в Иране идет ожесточенная борьба между гнетом и справедливостью. Религия, честь, право, родина великой нации находится под угрозой».

Мирза Алекпер Сабир превращает свое перо в штык и посвящает Саттарханской революции стихотворение. Эти пламенные строки не сходят с уст:

- Afərinim hümməti-valayı – Səttarxanədir.
İnqilab oğlu, hünər kani, igid, mərdanədir.
Çün bu xidmətlər əzizim bil, Azərbaycanədir,
Afərinim hümməti-valayı – Səttarxanədir!..¹

¹ Кербела – город в Ираке, в 100 км на юго-запад от Багдада, столица провинции Кербела. Шииты считают Кербелу одним из своих самых священных городов после Мекки, Медины, Иерусалима и Эн-Наджафа, потому что здесь в ходе Кербельской битвы (680) солдатами Язида ибн Муавии был обезглавлен имам Хусейн.

¹ Славлю я могущественного Саттархана./ Сын революции отважен, храбр, смел./ Ибо всё это служение, мой дорогой, для Азербайджана./ Славлю я могущественного Саттархана!..

В эпоху столкновения света и тьмы весь народ – бедные, богатые, рабочие, ученые, объединяется на фронте Саттархана. Это мечта Мирзы Джалила, мечта всех выдающихся личностей, любящих Родину – Мирзы Алекпера Сабира, Алибея Гусейнзаде, Гусейна Джавида, Мир Джалала.

У Мухаммеда Хади есть такая бессмертная строка: «Крылья свободы нужны для полета!». Все хотят оказать материальную и моральную помощь революции Саттархана. Это – национальное единство, наш спасительный путь, о котором мы всегда мечтали, великое единство, представляющее Азербайджан как независимое государство.

Удачное название хорошего произведения – код, поясняющий его идею и цель. Название романа «Куда держим путь?» великого писателя и мыслителя Мир Джалала, обладающего в своем литературном творчестве и педагогической деятельности неопределимыми заслугами в создании основ государственности демократического независимого Азербайджана, в сфере воспитания нового человека, звучит, как вопрос и на протяжении всего произведения ведутся поиски ответа на него.

Сюжетные линии романа, связанные с движением Саттархана – последние аккорды, звучащие в качестве ответа:

– НАШ ПУТЬ ЛЕЖИТ ЧЕРЕЗ ГРАЖДАНСКУЮ СОЛИДАРНОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНУЮ СПЛОЧЕННОСТЬ К ЕДИНОМУ АЗЕРБАЙДЖАНУ!

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В РОМАНАХ МИР ДЖАЛАЛА

Свобода творческого человека – его незаменимый капитал. Эта свобода есть проявление и благодарное восхваление неповторимых красот, божественной любви, свободы совести, нескончаемых чистых мечтаний, светлых желаний.

Человек проживает две жизни; Жизнь, дарованную великим Богом, и Реальность – жизнь в обществе. В этом обоюдном процессе люди будто бы построчно «составляют» историю, а история пересчитывает людей в обществе – пчелином улье – и «творит» заново.

Писатель – не режиссер, остающийся за кадром, в его руке перо, он оставляет своего читателя лицом к лицу с истинной действительностью. У каждого, вне зависимости от того, кем он является, есть гражданский запрет, «табу» – не исказить историю.

Искажение истории творческим человеком является двойной изменой по отношению к Творцу, самому себе, своему народу и человечеству в целом.

Хотя известный азербайджанский писатель Мир Джалал жил и творил во время тирании коммунистического режима, в своем художественном творчестве и научной деятельности он отбросил иносказательные смыслы и смело обновил нашу память, снова и снова обращал нас к корням наших национальных трагедий. Величие писателя, добившегося верности жизненной правде, в том, что он не шел по или против течения описываемых событий, а писал голосом своей души и сердца, придерживаясь собственной линии. Жизнь в романе «Воскресший человек»,

который Мир Джалал завершил в 1935-ом году, изображена столь точно, что мы проживаем ее заново, а значит, оживляем нашу историю со всеми ее плюсами и минусами.

Беспорядок – источник измены.

События в романе охватывают начало двадцатого века. Закавказье напоминало кипящий котел, потеряно равновесие, армянские националисты, умело воспользовавшись сложившимися обстоятельствами, неоднократно меняют свои личины, становятся лидерами большевистского движения, сотрясают основы нашего национального правительства и тем самым добиваются своего.

Иреван становится Ереваном, мы теряем Гёйче... На наших захваченных землях создается вымышленное армянское государство. Их алчные глаза ненасытны, они врываются в нашу страну – в наши дома, к нашему столу, а если придется, в наши семьи вместе со своими продажными дочерьми и женами.

Естественно, все это не было всего лишь плодом писательского воображения, это было проявлением смутного времени, эпохи, противоречивых азербайджанских реалий.

Такие достойные литераторы, как Мир Джалал, несмотря на давления советской цензурной системы, неоднократно возвращаются к этим горьким, непререкаемым, однако запретным фактам. В творчестве прозаика нас также очаровывает оригинальный, демократический стиль письма, в его произведениях не видно давления писательского эго, он всегда демонстрирует высокую гражданскую позицию, глубокие знания, но преподносит разные точки зрения на одни и те же события. Писатель, высоко ценящий мастерство реализма, в то же время является участником описываемых событий, как главные, так и второстепенные его герои, как положительные, так и отрицательные персонажи – часть живой жизни; читатель тоже

проникается их судьбой. Порой не понимаешь, кому писатель симпатизирует, отдает предпочтение, кого подразумевает в качестве отрицательного героя. Отделить хорошее от плохого передоверено и читателю.

На первый взгляд кажется, что роман построен на очень простой сюжетной линии. Бебир бей положил глаз на Гумру – прекрасную жену бедняка Гадира, с трудом добывающего деньги на кусок хлеба, бесчинствующий бей хочет заполучить женщину любой ценой. Достичь этой цели не так уж и просто, Гумру блюдет свое достоинство, к тому же окружающие их люди будут смотреть на это как на бесчестье и Бебир бей потеряет уважение, но он принимает различные меры, не стесняется прибегнуть ко лжи, клевете и другим подлым средствам. Сначала приходится устранить мужа Гумру. После этого сюжет раздваивается и продолжается в двух направлениях – горькая, скитальческая жизнь наивного азербайджанского крестьянина Гадира, отлученного от семьи, от родного края, и страдания, метания брошенной на произвол судьбы бедной Гумру, оставшейся с маленькой дочерью на руках под развалившейся крышей, но ни за что не продающей собственную честь.

Политика – плодородная почва для лжи и измены.

Мы никогда не сможем отрицать то, что время от времени жили с армянами как «близкие друзья». Концовка всегда была неизменной, наши вечные враги при малейшей возможности переходили к измене. В романе изображены смута, кипение и столкновение политических интересов в Баку. Армянские националисты, столь же предусмотрительные, сколь необузданные, воспользовавшись хаосом, занимаются разбойничеством, убивают и грабят невинных людей, ждут решающего момента, подходящей ситуации, чтобы задушить Азербайджанскую Республику и добиться своей цели.

Бебир бей, в такие сложные времена побирающийся на службе у русского царя Николая, а впоследствии пыта-

ющийся услужить новому правительству, не имеющий ни одной другой цели кроме жажды чинов, званий и богатства, отправляет Гадира за поручением, чтобы заполучить Гумру в свои сети. Трагедия Гадира и Гумру – это нищенское существование азербайджанского народа в тот период, это тяжелая жизнь крестьян, днем и ночью трудящихся на плодородных благодатных землях не распрямляя спины, но, тем не менее, не могущих досыта накормить своих детей. Конечно, в безвыходном положении человек следует за каждым встречным, каждым, проявившим хоть немного понимания, ждет от него помощи, избавления, как утопающий хватается за соломинку.

И бедные, и богатые видят угрозу со стороны армян, понимают трагичный исход неистовства дашнаков, но среди них нет национального единства, чтобы предотвратить большую угрозу. Небольшой диалог привносит ясность в эту напряженную ситуацию:

« – Гадира!

– Убили?

– Да, убили!

– Гяур?

– Да, гяуры, кумы!

– На горе?

– Нет, на дороге. В долине Джарчы мы поймали трех армян. Паспорт Гадира оказался у них в кармане. Видимо, они ограбили и убили его, когда он поднимался на гору... Не бойся, твой брат не оставил его кровь неотмщенной».

Тем самым напоминается, что мы народ, имеющий врага, ненависть армян никогда не утихает, они всегда пользуются одним оружием – нашей забывчивостью – и, с этой точки зрения, знают нас лучше, чем мы сами.

Яд армян проник в нашу плоть, кровь, кости; коварный враг живет не только по соседству, рядом с нами, он среди нас, он с нами, при малейшей возможности наносит

удар – доносит, клеветает, разбойничает, убивает, захватывает земли. Разве забыты эти семьдесят лет? Закрываем глаза и проходим мимо, но кого мы должны винить в повторении армянского коварства и агрессии, не выпускающей Азербайджан из своих когтей?

Писатель полностью раскрывает корни трагедии, возникшей из-за общественной рыхлости, и видит ее причину, как и в других своих произведениях, в пробелах нашего национального сознания. Путь спасения – в гражданской солидарности и национальном единстве. Разжиревшие беки, жестокие сотники, сельские старосты с плетью в руке, двуличные религиозные служители не видят дальше собственного кармана. Мир Джалал изобразил эту прискорбную ситуацию в следующей фразе: «Сколь бы странной, сколь бы новой ни была бы эта беседа, она не могла занять Бебир бея, ибо он погрузился в думы, был пьян от страха запоздалой и заплесневевшей «любви».

Нужда в стране схватила бедняков за горло, никто не может выйти за порог своего дома, территорию своей деревни, за круг своей алчности и личных интересов и объединиться с соотечественниками, построить новый мир, новое государство.

Национальная буржуазия еще слаба, она, как только что научившийся ходить ребенок, не может возглавлять народ. Армяне и большевистские силы пользуются этим пробелом, узнают наши слабые места и наносят удар; как змея хорошо знают, куда надо жалить. Эта горькая историческая правда отображена в романе следующим образом:

«Аксакал шел рядом с Гадиром. Поучал его:

– Дальше опасная дорога, сынок, армянам спокойно не сидится. Спрячь свои вещи в поклаже. К чему тебе встречаться с нехорошими людьми? Не то, нам тоже достанется».

Хотя Мир Джалал изобразил грабеж азербайджанских путников армянскими разбойниками в небольшой

сцене, тем самым он вновь сделал актуальными многие исторические реалии. Гадир и его спутник идут в тревоге и страхе.

«Близился вечер. Никого не было видно. Тишина усиливала страх в сердцах. Смотрители мулов даже вздохнуть боялись. По мере спуска вглубь долины расширялись зрачки, все темнело, казалось подозрительным».

Эти фразы будто бы были отражением тогдашнего тяжелого, страшного состояния Азербайджана, ибо в обществе царило напряжение, армяне, как и при всяком подходящем случае, готовились к нападению. Что скрывать, в этой «отваге» они всегда нас опережали.

Предприимчивые разбойники вооружены до зубов. Они грабят азербайджанских путников, оскорбляют их, угрожают. Мы видим еще один признак армянского лицемерия – перед сильным они трусливы и раболепны, но слабому, незащитному не миновать их расправы.

«Чтобы не отличаться от камней, разбойники были в одеждах цвета скалы».

Писатель своим острым пером вновь раскрывает наши глаза; наши коварные враги прячутся за гнусными делами и становятся невидимыми, меняют обличья, как хамелеон.

«С этими угрозами разбойников мешалось и то, чего путники не понимали. Некоторые из них говорили по-азербайджански».

Двумя фразами Мир Джалал описал также и сегодняшнее наше горе. Так было на протяжении всей истории. Безродные армяне позарились на наши земли, обучились нашим обычаям, попытались выкрасть нашу музыку, национальную кухню, хорошо выучили наш язык с тем, чтобы приблизиться к нам и осуществить свои козни с меньшей затратой сил. Мы миролюбивый народ, враждовать не умеем. В этом отношении армяне не столь наивны,

не столь стихийны, как наш народ, они действуют запланированно.

Писатель показывает и доказывает: они понимают, что создание Азербайджанского государства является большой угрозой, и проявляют особую жестокость по отношению к защищающим государство азербайджанцам, потому что боятся, что однажды падут от руки этих защитников.

«...чернявый краснощекий разбойник заподозрил Гадира. Когда Гадир взглянул на разбойника, тот чуть было не затрясся от ярости.

– Да как ты смеешь?!

Гадир не знал что нужно сказать. Он вспомнил о ружье, которое спрятал под тулупом. Подумал, что все раскроется: «Они поймут, что я иду по поручению, рубят на куски...»

Наш народ избавился от царского гнета и создал свое национальное государство. Многие уже понимали, что ради сохранения нового правительства одичавших армян нужно посадить на место. Бей говорил об этом следующими словами: **«Чего им еще надо? Азербайджан наше государство, в его руках ислам, не сегодня так завтра шариат нашего пророка развеет пепел армян по ветру».**

В сердце Азербайджана, древней Гяндже, освободительная турецкая армия, наши мужественные сыны сломали хребет армянским оккупантам. У армян разрываются сердца, их испепеляет жажда мести, они хотят стереть с лица земли все, что так или иначе связано с Гянджей:

«Разбойник поверил старику, он потряс пальцем и гневно сказал:

– Ты не гянджинец, поэтому я тебя не тронул. Я им головы снесу. Пусть только попадутся!»

В этой небольшой сцене до нашего внимания в очередной раз доносится непримиримое отношение злостных врагов к нам. Мир Джалал с дальновидностью очень убе-

дительно показал горькую участь наших земель, изнывающих сегодня под армянским игом:

«Каждый год в это время до самой дороги доходили палатки, хутора. После того как начались стычки, мало кто приходил в горы. В землянках тоже было беспокойно. В этом году до летнего кочевья оставалось еще много. Правительство, напуганное то ли возможной потерей долин, то ли возможной атакой армян, в спешке установило здесь палатки, открыло канцелярию».

Любой комментарий превращает художественное произведение в публицистику. По сути, писательское мастерство состоит в том, чтобы акцентировать в небольших периодах большие истины, неотделимые от нас и нашего окружения и являющиеся самой жизнью, которой мы живем.

Истина – воздух, которым мы дышим, путь, которым идем, слово, что произносим, тайны, которые скрываем даже от самих себя. Так было в начале двадцатого века, в начале двадцать первого века закрылись пути, ведущие на цветистые луга, вместо землянок и хижин темнеют рытвины, словно пустые глазницы, желтые горные цветы вжались под вражескими ногами в землю.

Случилось то, чего мы боялись, наши земли перешли в руки врага. Бедные люди растерялись, они метались как раненная птица, чтобы избавиться от опасности, не находили избавления и стучались в каждую открытую дверь. К сожалению, многие из этих дверей были ловушкой, они не замечали какая измена, какая трагедия скрывается за ними. Хотя все это внешне выглядело как механизм хаоса, в большинстве случаев их готовили и запускали дисциплинированные силы, блюдущие политические интересы.

В дописанном в 1939-ом году романе Мир Джалала «Манифест молодого человека» мы видим, что армянский синдром уже смешался с двуличной английской политикой, принял облик заразной большевистской

болезни, что хотя он то появляется, то исчезает подобно тонущему, на самом деле является коварным планом, который обдуманно и успешно претворяется в жизнь.

Армянин Сурен приходит за Мерданом в деревню, воспользовавшись тяжелой ситуацией, заключает молодого человека в сети большевизма. Он выглядит настоящим другом, очень искренним, как и наши армянские «друзья», с которыми мы на протяжении семидесяти лет были не разлей вода, строили плечом к плечу коммунизм. Кто знает, может Сурен был одним из специально обученных членов дашнакской партии?

Азербайджанка Сона хранит чуть ли не у сердца документ «побратимства» своего сына Мердана и Сурена. А бедный Бахар готов отдать жизнь за какую-то бумажку. Это «братство» не может спасти жизнь невинного ребенка, ибо таков реальный итог пустых надежд забывчивого народа, ждущего спасения, свободы от лицемерного, шовинистского русского большевизма, народа, считающего коварных соседей – армян друзьями, заступниками. Этот итог повторяется из века в век, но мы никак не очнемся. Эта истина следующим образом выражена устами Мешеди Мусеиба:

«Кем же является дядя Сурен? Дядя Сурен – горский армянин, спасшийся от расправы наших доблестных солдат! Ставший большевиком армяшка! Вы знаете, что сейчас наши враги действуют исподтишка? Ягуб не самовольно выкрал твоего арестанта. Кто-то придал ему смелости. В наше время дядя Сурен не стал бы приходить в гости в мусульманскую деревню! У него есть какая-то цель. Кто-то послал его сюда. Он пришел за важным делом. Скорей всего...»

Откуда Мердану знать, что спустя сто лет, в конце двадцатого века события повторятся, что потомки большевистских суренов сядут за один стол с добродушными, гос-

теприимными потомками мерданов, а потом завоюют их родные земли?

Мерданы ничего не ведали, мы тоже закрываем глаза на наши повторяющиеся трагедии, считаем, что они минуют нас.

Рухнула Советская империя. Бывшие страны СССР воспользовались ситуацией и обрели независимость. Старый захватнический сценарий армян запущен в новых вариантах, с новыми намерениями, новыми силами. Потеряны Карабах, Зангезур.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ДОСТОИНСТВО ПРЕВОСХОДИТ НАЦИОНАЛЬНОЕ «Я».

АРМЯНСКИЙ ХАОС – НИЖНИЙ СЛОЙ ВИДИМОГО, ВЕРОЛОМСТВО – ЕГО СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ, ЕГО МОЖНО УВИДЕТЬ ПРИ ОТЛИВАХ, ИЛИ ЖЕ ОНО СКРЫВАЕТСЯ НА ГЛУБИНЕ И ЖДЕТ СВОЕГО ЧАСА.

АРМЯНСКИЙ ХАОС – ОЖИДАЮЩАЯ СВОЕГО ШАНСА КОВАРНАЯ СУТЬ СКРЫТОГО, ОН СТАНЕТ ВИДИМЫМ КАК АЙСБЕРГ ПРИ ОТЛИВЕ, ОХВАТИТ НАШИ РОДНЫЕ КРАЯ.

Произведения Мир Джалала, написанные на тему вечного противостояния добра и зла, призывают не передоверять судьбу народа в чужие руки. Мы верим, что справедливость будет восстановлена, что завоевавший независимость азербайджанский народ восстановит свои исторические границы. Объединятся все наши земли, сплотится единый Азербайджан.

Однако, прежде всего, мы должны стереть чёрные, ненавистные следы армянских палачей с древних тюркских земель. Должны восстановить упавшие колонны, заново отстроить рухнувшие стены.

MÜNDƏRİCAT

ƏBƏDİYYƏT. AN

Ön söz əvəzi	3
Mir Cəlalin «Bir gəncin manifesti» romanında humanizm fəlsəfəsi.....	7
Mir Cəlalin «Yolumuz hayandır» romanında milli şüur və həmrəylik problemi	24
Mir Cəlalin romanlarında erməni məsələsi.....	40

ETERNITY. A MOMENT

Instead of an Introduction	51
Philosophy of Humanism in Mir Jalal's Novel 'Manifesto of a Young Man'	55
The Problem of National Consciousness and Solidarity in Mir Jalal's Novel 'Where Are We Going?'	73
Armenian Issue in Mir Jalal's Novels.....	92

ВЕЧНОСТЬ. МГНОВЕНИЕ

Вместо предисловия.....	103
Философия гуманизма в романе Мир Джалала «Манифест молодого человека»	107
Проблема национального сознания и солидарности в романе Мир Джалала «Куда держим путь?»	127
Армянский вопрос в романах Мир Джалала	147

Mahirə Abdulla

**ƏBƏDİYYƏT. AN
ETERNITY. A MOMENT
ВЕЧНОСТЬ. МГНОВЕНИЕ**

*Mətni ingilis dilinə çevirən
Esmira Serova*

*Mətni rus dilinə çevirən
Nicat Məmmədov*

Dizayner
Ellada Səfərəliyeva

Korrektor
Saminə Hidayətqızı

Çapa məsul
**Seyran Rzayev,
Kifayət Bağirova**

*Çapa imzalanmış 04.04.2012,
formatı 60x84 1/16, fiziki ç.v 16
təbaşirli kağız, Times qarnituru,
sifariş K31. Sayı 500*

Kitab

«APOSTROFF»

(Tel: 050-313-07-06 / 012-432-51-04. E-mail: akif0706@mail.ru)

*nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*